

BULLETIN

KNOB

*Tijdschrift van de
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*

JAARGANG 83 · NUMMER 2 · MEI 1984

Bohn, Scheltema & Holkema

INHOUD

A. W. Gerlagh
P. J. BEKKERS (1859-1918),
EEN ARCHITECT ALS KLEINE ZELFSTANDIGE
pag. 53

Boekbespreking
pag. 88

Monumentenberichten
pag. 91

KNOB
Nieuws van de Bond en actuele informatie
pag. 96

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbree-
straat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminaperk 60, 3581 NP
Utrecht.
drs. B. Bakker, mr. F. L. M. de Gou, drs. U. F. Hylkema, H. J.
Jurriëns, drs. P. L. Kan-van Dishoeck, A. M. Meyerman, drs. T. A.
S. M. Panhuysen, ir. W. B. J. Polman, drs. M. A. Prins-Schimmel, ir.
N. C. G. M. van de Rijt, drs. H. Sarfatij, dr. D. P. Snoep, ir. F. W.
van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,
tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en
voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE

dr. J. A. Bakker, ir. A. van Drunen, drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas,
drs. G. Hoogewoud, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen, prof.
dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, dr. D. P.
Snoep, drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur), drs. C.
C. S. Wilmer.

REDACTIESECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB
Amsterdam, tel. 020-277706. Alleen geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van
het lidmaatschap voor 1 december te zenden aan de *secretaris* van de
KNOB: Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amster-
dam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart.
Beraling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers, jaargangen en banden

Uitsluitend verkrijgbaar bij het secretariaat Huis de Pinto, St. Anto-
niesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

- Losse nummers (voorzover voorradig) f 15,- per aflevering;
- jaargangen: prijs op aanvraag;
- banden: prijs op aanvraag.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij Bohn, Scheltema & Hol-
kema, Emmalaan 27, 3581 HN Utrecht, tel. 030-511274.

A. W. GERLAGH*

P. J. BEKKERS (1859-1918), EEN ARCHITECT ALS KLEINE ZELFSTANDIGE

De architect Bekkers schiep een klein oeuvre, veelal kerken in neogotische stijl. Zijn loopbaan kan gelden als een voorbeeld voor die van andere architecten uit zijn tijd. Er wordt nagegaan waaruit zijn opleiding, bij P. J. H. Cuypers, kan hebben bestaan en verder wordt aandacht besteed aan de nevenberoepen die Bekkers uitoefende. Zijn persoonlijke stijl wordt gesteld naast die van andere architecten en er wordt aangetoond hoe de nieuwe ontwikkelingen in de kerkbouw zich geleidelijk in zijn werken, en vooral in die van zijn zoon, manifesteerden.

Een aanzienlijk deel van de architecten die aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw in Nederland werkzaam waren, heeft zijn opleiding geheel of gedeeltelijk genoten bij de bouwmeester P. J. H. Cuypers (1827-1921). Diens leerlingen zijn zo verscheiden in aard en werk, dat zij moeilijk als een homogene groep beschouwd kunnen worden. Zij kunnen eerder op zeer verschillende wijzen gegroepeerd worden.

Zo is er een indeling naar aard van het werk mogelijk. Er zijn architecten als E. J. Margry, Caspar Franssen, Wolter te Riele, Nicolaas Molenaar of A. A. M. Bruning, die vrijwel al hun werk in opdracht van pastoors of religieuze orden vervaardigden en die daarom, voor zover de huidige stand van onderzoek daar kennis in verschaft, typische kerkenbouwers genoemd kunnen worden. Tot deze groep valt ook P. J. Bekkers¹ te rekenen. Anderen zoals Jos Cuypers ontwierpen behalve kerken ook woonhuizen, bedrijfsgebouwen en dergelijke. Ook Jan Stuyt, diens compagnon, deed dit, hoewel bij hem de kerken toch overheersten. Cuypers' neef Eduard Cuypers is vooral bekend geworden door zijn niet-religieuze gebouwen en hetzelfde kan gezegd worden van onder meer K. P. C. de Bazel, Matthieu Lauweriks en H. J. M. Walenkamp. Bij hen valt de nadruk met name op het werk dat zij maakten in de tijd waarin zij zich grotendeels aan de invloed van Cuypers hadden onttrokken.

* Drs. A. W. Gerlagh, geboren 5 december 1951, studeerde aan de Universiteit van Amsterdam Kunstgeschiedenis en Middeleeuwse Archeologie. Hij is als kunsthistoricus verbonden aan de historisch-topografische atlas van het Amsterdamse gemeentearchief. Hij publiceerde o.a. in *Wonen-TA/BK*, is medewerker van het blad *Levende Stenen* en correspondent van het Documentatieblad van de Werkgroep De Negentiende Eeuw. Verder werkte hij mee aan tentoonstellingen in het Rijksmuseum en bij de Stichting Wonen in Amsterdam en aan de TH Delft.

1 Erkentelijk ben ik allen die mij bij dit onderzoek geholpen hebben en op een of andere wijze hun medewerking gegeven hebben, te weten: de pastoors, kerkbesturen en koster van Bekkers' kerken te Reusel, Eindhoven, Amsterdam, Haarlem en Noord-Scharwoude, van de kerken in Santpoort, Zwaag en Zwaagdijk van Jos Bekkers en te Vessem van H. Bekkers; de medewerkers van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in

's-Hertogenbosch en van de gemeentearchieven te Eindhoven en Haarlem; dr. J. Peijnenburg van het archief van het Bisdom 's-Hertogenbosch, N. van Limpt van het archief van de gemeente Bladel, mevrouw B. van Veen-Kamp te Velsen, L. C. Schade van Westrum te Amsterdam, P. Bekkers te Rosmalen en mijn collega's van het gemeentearchief van Amsterdam. Mijn bijzondere dank gaat uit naar F. H. M. Sluiter in Amsterdam, kleinzoon van P. J. Bekkers, die mij veel informatie verschaftte, drs. M. Schapelhouman in Amsterdam, die op mijn verzoek veel gebouwen van vader en zoon Bekkers fotografisch heeft vastgelegd, drs. W. van Leeuwen te Nijmegen, met wie ik verschillende malen een zeer vruchtbare gedachtenwisseling heb gehad en die, evenals drs. B. Bakker te Amsterdam, de tekst van dit artikel kritisch heeft doorgelezen. Met wijlen mevrouw A. Bekkers-Hekking, weduwe van Jos Bekkers, heb ik enkele jaren voor haar dood een langdurig en zeer prettig gesprek mogen voeren over haar man en haar schoonvader.

Afb. 1. Portret van P. J. Bekkers. Origineel eigendom van F. H. M. Sluiter (foto Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam).

Een tweede mogelijke indeling is naar mate van bekendheid. Enkele leerlingen zijn steeds bekend gebleven, een veel groter aantal is pas weer de laatste jaren dank zij tentoonstellingen en publikaties in de belangstelling gekomen. Van de reeks volgelingen van Cuypers die Rosenberg opsomt, namelijk W. van Aalst, A.

C. Bolsius, P. J. Bekkers, J. H. H. van Groenendaal, E. Corbey, Y. Bijvoets, J. J. van Langelaar, J. L. Meesters, J. Scheepens, J. H. Tonnaer en W. B. van Liefeland,² ongetwijfeld met nog meer namen aan te vullen, is vaak nauwelijks meer bekend dan de naam en een onvolledige lijst van werken; biografische gegevens zijn schaars of ontbreken geheel. Toch zouden ook zij meer aandacht verdienen al was het alleen maar omdat zij bij elkaar een flink aantal bouwwerken tot stand brachten, vrijwel nooit 'topwerken' maar wel dikwijls goed doordachte ruimten, die aan de technische, liturgische en esthetische eisen van de tijd voldeden en in een aantal gevallen tot op de dag van vandaag ongewijzigd bewaard zijn gebleven.

In dit artikel zullen leven en werk van een van hen, P. J. Bekkers, nader worden toegelicht (afb. 1). Deze nu vergeten architect genoot tijdens zijn leven, zij het in beperkte kring, een zekere bekendheid. Van zijn begrafenis verscheen een uitvoerig verslag in *De Tijd*, waarin gesproken wordt van 'den bekenden architect P. J. Bekkers'.³ Dat van de architect Jos Bekkers de 'vader eveneens om zijn katholieken zin en kerkenbouw (...) gunstig bekend stond', is nog zes jaar later voor de bouwpastoor van de Vredeskerk in Amsterdam de beste aanbeveling.⁴ Daarna raakt de naam snel in vergetelheid. In de *Analecta voor het bisdom Haarlem* uit 1968 wordt Bekkers een aantal malen genoemd als een Tilburgse architect,⁵ wat door Rosenberg vier jaar later wordt overgenomen.⁶ Duidelijk wordt hij hier verward met de wel in Tilburg werkzame timmerman-architect H. Bekkers.⁷

Men zou de Cuypersleerlingen ook naar de kwantiteit van hun oeuvre in kunnen delen. Er valt dan een duidelijk verschil waar te nemen tussen degenen die zich uitsluitend met architectuur en aanverwante zaken bezighielden en zij die daarnaast ook andere werkzaamheden verrichtten om hun inkomsten aan te vullen. De kerkenbouwer C. J. H. Franssen heeft, de restauraties meegerekend, 72 werken op zijn naam staan,⁸ het oeuvre van Nicolaas Molenaar omvat bijna 150

² H. P. R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, 59.

³ 'Uitvaart P. J. Bekkers', *De Tijd* 21 januari 1918.

⁴ C. Nuijen, *Dagboek van den bouw der Vredeskerk te Amsterdam*, Amsterdam 1924, 62.

⁵ Eerste en tweede verslag van de diocesane commissie voor kerkelijke monumenten, *Analecta voor het bisdom Haarlem*, 15 (1968) nr.

1, 21 (de vermelding dat Bekkers uit Limburg afkomstig is, is een zetfout) en nr. 4, 25.

⁶ Rosenberg, *o.c.* (zie noot 2), 92-93.

⁷ Zie over hem bijlage B.

⁸ Gegevens ontleend aan de studie over Franssen door H. van Helvoort, aanwezig op het archief van het bisdom Den Bosch.

werken,⁹ Eduard Cuypers heeft met zijn omvangrijke bureaus in Nederland en Nederlands-Indië circa 400 werken tot stand gebracht, de niet-uitgevoerde ontwerpen en de kunstnijverheidsprodukten niet meegetrekend,¹⁰ E. J. Margry heeft een veel kleiner oeuvre, maar toch nog altijd omstreeks 30 kerken terwijl hij ook een kunstnijverheidsatelier leidde.¹¹

Bekkers behoort tot de tweede categorie, met in het totaal zeven kerken, één kapel, één klooster, één gesticht, één altaar, drie schoolgebouwen of -complexen, één afzonderlijke pastorie en één woon-winkelhuis. Zijn loopbaan strekte zich uit van 1885 tot 1918 en hoewel hij jaren achtereenvolgend aan grote opdrachten werkte, heeft hij daarnaast verschillende andere banen gehad. Zeer veel architecten moeten op deze wijze in hun levensonderhoud hebben voorzien en Bekkers' loopbaan kan hiervoor exemplarisch beschouwd worden.

AFKOMST EN JEUGD

Peter Johannes Bekkers werd op 21 maart 1859 te Amsterdam geboren. Hoewel hij gedurende zijn hele loopbaan in zijn geboortestad gewoond heeft en zich op vele manieren met deze stad verbonden wist, is het een speling van het lot geweest dat hij hier ter wereld kwam. Zijn ouders, Peter ('Peer') Bekkers¹² en Johanna Maria Liebrechts¹³ waren afkomstig uit Valkenswaard. P. Bekkers oefende als verscheidenen van zijn plaatsgenoten, het beroep van valkenier uit. De valkerij, een kostbare en daarmee vrijwel geheel aan de adel en het patriciaat voorbehouden jachtvorm, was in de Franse tijd vrijwel ten onder gegaan op het vasteland

van Europa. In 1838 ontstond echter op Engels initiatief de internationaal georiënteerde Royal Loo Hawking Club, die jachten organiseerde in en bij de koninklijke heerlijkheid Het Loo bij Apeldoorn. Onder de valkeniers die bij leden van deze club in dienst waren, was ook Peer Bekkers.¹⁴ Toen in 1855 de valkenjachten om diverse redenen definitief werden beëindigd, stonden de valkeniers op straat. Peer Bekkers vertrok naar Amsterdam, waar hij sedert december 1857 als oppasser van de roofvogels in de dierentuin Natura Artis Magistra werkte.¹⁵

Bekkers' vrouw kwam in juni van het volgend jaar naar Amsterdam en hier werd hun zoon geboren, die op 22 maart 1859 in de Mozes en Aäronkerk ten doop werd gehouden.¹⁶ Nog geen half jaar later overleed Peter Bekkers, op 27 augustus 1859, en de weduwe keerde slechts zes dagen later, op 1 september, met haar zoon naar haar geboorteplaats terug.¹⁷ De jonge Peter Johannes Bekkers, die een lagere en middelbare opleiding volgde aan het pensionaat Eikenburg in Eindhoven, kwam in november 1877 terug in Amsterdam, waar hij bij de inschrijving in het bevolkingsregister als beroep klerk opgeeft.¹⁸

OPLEIDING

Waarom Bekkers naar Amsterdam terugkeerde is onzeker. Wellicht ging hij speciaal naar zijn geboortestad om een opleiding te volgen op de bouwwerf van het Rijksmuseum, het kapitale werk van P. J. H. Cuypers, waarmee het jaar daarvoor een aanvang gemaakt was. Het is zeker dat hij tijdens de bouw van het museum bij Cuypers gewerkt heeft.¹⁹ Wat hij daar geleerd heeft

9 *Nicolaas Molenaar, Sneek 1850-'s-Gravenhage 1930*, catalogus bij de tentoonstelling te Sneek, Zwolle, Rotterdam en Amsterdam, Leeuwarden 1977.

10 Gegevens ontleend aan niet-gepubliceerde inventarisatie van de werken van Bureau Ed. Cuypers door de schrijver van dit artikel.

11 Rosenberg, *o.c.* (zie noot 2), 102.

12 Geboren te Valkenswaard 15 april 1815.

13 Geboren te Valkenswaard 10 april 1834.

14 J. M. P. van Oorschot, *Vorstelijke vliegers en Valkenswaardse valkeniers sedert de zeventiende eeuw*, Tilburg 1974, 234; zie ook: A. Swaen, *De Valkerij in de Nederlanden*, Zutphen 1937.

15 Gemeentearchief Amsterdam, Particulier archief (verder afgekort G.A.A., P.A.) 395, inv. nr. 2853-2855, betalingslijsten Artis 1857-1859. Bekkers' collega Paul Mollen kreeg een baan als op-

passer in de Antwerpse dierentuin, zie Van Oorschot, *o.c.*, 242-245, en Swaen, *o.c.*, 101. Bekkers' opvolger in Artis was de valkenier Jan Peels, zie G.A.A., P.A. 395, inv. nr. 2855 e.v., betalingslijsten Artis 1859 e.v. en Van Oorschot 223-224 en Swaen 100; dat Bekkers eveneens in Artis heeft gewerkt is beide schrijvers niet bekend.

16 G.A.A., P.A. 688, inv. nr. 109, doopregister Mozes en Aäronkerk 1853-1869.

17 G.A.A., bevolkingsregister 1851-1864.

18 G.A.A., bevolkingsregister 1874-1892.

19 In een brief aan de pastoor van de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam d.d. 11 januari 1908 schrijft Bekkers: 'tijdens dien bouw (i.e. van het Rijksmuseum) was ik daar bij Dr. Cuypers op het bureau': G.A.A., P.A. 433, inv. nr. 276.

en op wat voor wijze, staat daarentegen allerm minst vast.

Er is weinig gepubliceerd over de aard van de opleiding bij Cuypers. Welke vakken er in theorie en praktijk onderwezen werden kan tot op zekere hoogte gereconstrueerd worden aan de hand van enkele artikelen over de Kunstnijverheid-Teekenschool Quellinus te Amsterdam.²⁰ Deze school werd in 1879 geopend op instigatie van onder meer P. J. H. Cuypers, Victor de Stuers en E. C. E. Colinet. Deze laatste was in 1877, hetzelfde jaar waarin Bekkers bij Cuypers kwam, aangesteld tot opzichter bij de Rijksmuseumgebouwen met als speciale opdracht 'het vervaardigen van modellen en de leiding der jonge mensen, die zich bij en voor den opbouw der Museum-gebouwen willen komen vormen'.²¹ Het ging hierbij vooral om de opleiding van beeldhouwers en ornamenthakkers, waaraan een groot tekort was. Colinet werd de eerste directeur van de kunstnijverheidsschool. Deze school had tot doel 'de beoefening der teekenkunst te bevorderen in hare praktische toepassing op de nijverheid, in haar geheelen omvang'.²² De leerlingen konden zich na een algemene kunstopleiding specialiseren binnen een van de drie hoofdrichtingen handtekenen, bouwkundig tekenen en boetseren om zo onder meer beeldhouwer, meubelmaker, decoratieschilder, lithograaf, smid en bouwkundig tekenaar te worden. Deze opleiding was de eerste jaren – in ieder geval tot 1887 – in principe gelijk aan die in de bouwloods van het Rijksmuseum. Gedetailleerde gegevens over het lesprogramma zijn op enkele uitzonderingen na pas vanaf 1887 bekend, maar twee jaar daarvoor was bijvoorbeeld wel gepubliceerd in welke vakken lessen werden gegeven, namelijk: '1° het lijntekenen uit de vrije hand op zwart bord, 2° het rechtlijnig tekenen met behulp van instrumenten, 3° het tekenen naar draadfiguren en gipsafgietsels, 4° het kleuren van vlak-ornamenten, 5° het tekenen met sapverf, 6° het bouwkundig tekenen en het maken van kleinere ontwerpen, 7° het boetseren, 8° het maken van afgietsels, 9° het beeldhouwen in hout en steen, 10° het schilderen naar pleister-afgietsels en

naar het stilleven, 11° het porceleinschilderen, 12° de proportieeler van den mensch, 13° de ontleedkunde van den mensch, 14° de vlakke en beschrijvende meetkunde, 15° de doorzichtkunde, 16° de stijl- en schoonheidsleer, 17° de kunstgeschiedenis, 18° de ornamentleer'.²³ Het eerste jaar was voor iedereen grotendeels gelijk. Praktische lessen als het tekenen naar wandplaten, draadmodellen en eenvoudige gipsen ornamenten en het rechtlijnig tekenen namen een belangrijke plaats in. In de volgende studie jaren werd de opleiding veel meer toegespitst op de toekomstige werkzaamheden van de leerlingen. 'De bouwkundigen zullen, door het opmeten en in tekening brengen van bouwkundige siervormen, een blik werpen in de vormtaal van vorige geslachten en zich oefenen in het neerschrijven met teekenstift van hetgeen hun oog ziet en in hunne herinnering bewaard moet blijven. (...) Het spreekt wel vanzelf, dat de aanstaande bouwkundigen een groot deel van den tijd aan technische studies zullen moeten wijden. Aan de kunstnijverheid-teekenschool kan echter de studie, al is die een voorbereidende, hierbij niet blijven. Er zijn toch begrippen van groot belang waarop gewezen dient te worden, namelijk verhoudingen en vormontwikkeling; begrippen die het bouwkundig tekenen zullen moeten beheerschen, wanneer dit tracht in een gebouw of in een onderdeel van een gebouw iets meer te zien dan eene technische samenstelling.' In het eerste jaar werd daartoe reeds gewerkt met samenstellingen van stereometrische grondvormen die zowel plat in het vlak, als in scheve projectie en in perspectief moesten worden getekend. 'Ook de materialen, steen en hout, komen in het eerste studiejaar in behandeling. In het tweede studiejaar worden de hout- en steenverbindingen aan onderdeelen toegepast, die weder volgens vaste verhoudingen zijn opgebouwd, terwijl reeds enkele eenvoudige vormontwikkelingen behandeld zullen kunnen worden. In het derde studiejaar wordt hiermede voortgegaan, terwijl ten slotte in een eenvoudig geheel al het geleerde wordt samengebracht'.²⁴ Verder was voor alle leerlingen 'toegepast ornamenttekenen', dat het tekenen in-

20 A. Pit, 'De Kunstnijverheid-Teekenschool "Quellinus", te Amsterdam', *Eigen Haard* 1904, 181-184, 204-208; Adi Martis, 'Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 30 (1979) (Haarlem 1980), 79-171.

21 Citaat uit een brief van P. J. H. Cuypers, zie Martis, *o.c.* (zie noot 20), 114 en noot 149.

22 Reglement van de school, zie Martis, *o.c.*, 115 en noot 157.

23 Pit, *o.c.* (zie noot 20), 182; vergelijk Martis, *o.c.*, 159, 170-171.

24 Pit, *o.c.*, 205-206; de hier beschreven situatie slaat op de driejarige cursus, maar zal in grote lijnen gelijk zijn aan de daaraan voorafgaande situatie.

hield 'van versieringen in verband met den bouwkundigen vorm, zoowel van binnen- als buitenwerk, toegepast in steen, hout, metaal, enz.' verplicht.²⁵

'De theoretische lessen aan de school gegeven, be-
wegen zich in een zoo klein mogelijk kader. Zij beoogen een kort overzicht te geven van de belangrijkste stijlen welke zich in den loop der tijden hebben ontwikkeld, de noodzakelijke beginselen mede te deelen van plantenkennis, heraldiek, kleurenleer, ontleedkunde, proportieel- en doorloopen de lagere meetkunde en de doorzichtkunde. Aan alle leerlingen, zonder uitzondering, worden zij gegeven. Want zal de decoratieschilder, om een voorbeeld te nemen, niet evengoed als de bouwkundige van doorzichtkunde op de hoogte moeten zijn, wil hij bij het ontwerpen van een plafond ten minste in staat zijn op zijn papier het effect te beoordeelen dat het plafond zal maken tegenover vloer en wanden?'²⁶

Aan de Quellinusschool was ook een werkplaats verbonden, die tot 1894 naspeurbaar is. Vooral aankomend beeldhouwers, ornamenthakkers en meubelmakers konden zich oefenen in deze werkplaats, die al voor de oprichting van de school, sinds 1877, bestaan blijkt te hebben. Hiermee zijn wij terug bij de werkplaats van Colinet en de bouwloods van het Rijksmuseum, de bakermat van de Quellinusschool. De leerling-bouwkundigen die aan het museum werkten, hadden het hele bouwwerk als praktisch oefenterrein. In een In Memoriam van Eduard Cuypers, – neef (oomzegger) van de bouwmeester en leeftijdgenoot en medeleerling van Bekkers – zegt G. W. van Heukelom: 'Op dit bureau was veel werk en dus veel te leren. De arbeidstijd was er onbepaald; in uitvoering zijnde bouwwerken waren zeer nabij; de afstand tusschen teekentafel en steiger kort. Het voorbeeld van den geestdriftigen oom vuurde aan'.²⁷

Uit het voorafgaande kan de indruk ontstaan dat alle leerlingen aan het museum, of zij nu tot beeldhouwer, decoratieschilder, architect of in welk ander vak ook werden opgeleid, een grondige en veelzijdige opleiding ontvingen. Toch kunnen hierbij, in ieder geval wat betreft de bouwkundigen, vraagtekens worden geplaatst. Een vergelijking tussen de loopbanen van Eduard Cuypers en P. J. Bekkers laat, afgezien van de onderlinge verschillen in karakter, relaties, aard en kwantiteit van de opdrachten, nog heel opmerkelijke verschillen zien. Ed. Cuypers was naast vakbekwaam architect en kenner van historische bouw- en meubelstijlen ook een vaardig tekenaar, grafisch ontwerper, boetseerder en ontwerper van kunstnijverheidsprodukten; deze laatste varieerden van lampen en deurenkrukken via ameublementen en glaswerk tot automobielfcarosserieën en dameskleding.²⁸ Deze vaardigheden heeft hij op zijn beurt overgedragen aan zijn leerlingen, onder wie vrijwel alle architecten van de 'Amsterdamse School'.

Bij Bekkers is van dit alles, behoudens een gedegen vakkennis op bouwkundig gebied en waarschijnlijk ook een zekere bouwhistorische achtergrond, niets terug te vinden. Van hem zijn alleen bouwtechnische tekeningen bekend, geen ontwerpen voor ornamentaal of ander beeldhouwwerk, vrijwel geen kunstnijverheidsprodukten en slechts enkele schetsen voor decoratief tegelwerk.²⁹ De altaren, preekstoelen en liturgische voorwerpen in Bekkers' kerken zijn alle door anderen ontworpen.³⁰ Zelfs de kerkbanken, in ieder geval die van de Amsterdamse Annakerk (1899-1900)³¹ en de kerk in Haarlem (1901-1902), zijn, hoewel van zijn bureau afkomstig, ontworpen door zijn bureau-chef P. J. Pieters.³² De vormverwantschap tussen deze banken en die in de kerk in Noord-Scharwoude (1905-1906) doet ook daar de hand van Pieters vermoeden,

plaren hiervan aanwezig op vernoemd instituut, het gemeentearchief en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam.

29 Zo zijn wellicht de tegelversieringen aan de Boomkerk in Amsterdam van zijn hand; een ontwerp-tekening van de tegels aan de toren bevindt zich in het kerkarchief, G.A.A., P.A. 433, inv. nr. 277. Zie ook de laatste paragraaf van dit artikel.

30 Wel ontwierp Bekkers het hoofdaltaar van de Duifkerk in Amsterdam, zoals verderop nog ter sprake komt.

31 Voor een lijst van werken van P. J. Bekkers zie bijlage A.

32 G.A.A., P.A. 434, inv. nr. 311, kasboek bouwfonds Annakerk, september 1900; G. A. Haarlem, archief St. Antonius van Padua, inv. nr. 580, kasboek, 29 april 1902. Zie over Pieters bijlage B.

25 Pit, o.c., 206-207.

26 Pit, o.c., 207-208.

27 G. W. van Heukelom, 'Ter herdenking van Eduard Cuypers', *De Ingenieur*, 42 (1927), 646-647. Naderhand zou de opleiding zich veel minder op de praktijk richten. Dit valt onder meer af te leiden uit een opmerking van H. J. M. Walenkamp, een van de latere Cuypersleerlingen, dat de meeste van de collega's van K. P. C. de Bazel en van hemzelf op Cuypers' bureau 'van het beroep niets anders wisten, dan wat op de teekenschool de teekenaar en plank hun geleerd hadden'; zie A. W. Reinink, *K. P. C. de Bazel*, Leiden 1965, 10.

28 Bert Gerlagh, *Eduard Cuypers, architect*, doctoraalscriptie Kunst-historisch Instituut der Universiteit van Amsterdam 1979; exem-

hoewel deze toen al niet meer bij Bekkers werkte. Kerkramen naar ontwerp van Bekkers bestaan slechts uit simpele patronen van in lood gevat gekleurd glas. De tekeningen werden waarschijnlijk voor een deel wel door zijn technische tekenaar(s) uitgevoerd. Voor zover bekend ontwierp hij, behalve de gebouwen in hun totaliteit, ook eigenhandig de funderingen en de kapconstructies, terwijl de berekeningen eveneens in eigen beheer werden gemaakt. Voor het narekenen en beoordelen van ontwerpen werden wel anderen ingeschakeld.³³ De uiterst gedetailleerde bestekken lijken grotendeels van eigen hand te zijn.

Valt uit het bovenstaande te concluderen dat Ed. Cuypers en Bekkers, tezelfder tijd aan hetzelfde bouwwerk als leerling verbonden, verschillende opleidingen hebben gevolgd? Is Bekkers niet verder opgeleid dan tot metselaar en bouwkundig tekenaar, terwijl Ed. Cuypers alle lessen heeft kunnen volgen? Voorlopig is het niet mogelijk hierop een afdoend antwoord te geven.

METSELAAR EN MAKELAAR

In april 1884 verliet Bekkers Amsterdam en het bureau van Cuypers, en verbleef om onbekende redenen bijna negen maanden in Valkenswaard. Op 19 januari 1885 werd hij opnieuw in het Amsterdamse bevolkingsregister ingeschreven, ditmaal als bouwkundige.³⁴ In de adresboeken staat hij sedert dat jaar vermeld als architect, metselaar en makelaar.³⁵ Uit zijn op 26 juli 1886 te Helmond gesloten huwelijk met Joanna Maria Arnolda van Bragt³⁶ werden drie dochters geboren, van wie de eerste binnen het jaar overleed, en vier zoons, van wie er een jong stierf. In 1892 verhuisde de familie naar het pand Prinsengracht 1065, waar het bureau van P. J. Bekkers en later dat van zijn zoon Jos gevestigd zouden zijn.

Het vroegst bekende bouwwerk van Bekkers da-

teert uit 1894-1896. Dit doet de vraag rijzen, hoe de familie tot die tijd in haar financiële behoeften voorzag. Hierboven is reeds vermeld dat Bekkers in 1877 klerk van beroep was en zich sinds 1885 makelaar noemde. Tijdens de zitting van de Amsterdamse gemeenteraad van 10 juni 1885 werd op voorstel van Burgemeester en Wethouders een aantal personen benoemd tot makelaar in onder andere assurantien, tabak, leder en huiden, oliën en margarine. Veertien personen werden aangesteld als 'makelaar in mobilair', onder wie P. J. Bekkers.³⁷ Zijn in dit werk opgedane ervaring op het gebied van waardebepaling van meubilair en inboedels stelde hem naderhand in staat ook op te treden als taxateur van de in 1852 opgerichte Onderlinge Kerkelijke Brandwaarborg Maatschappij Sint Donatus.³⁸

Over Bekkers als makelaar en klerk is weinig bekend, over zijn werk als metselaar (en aannemer) zijn meer gegevens voorhanden. Wat dit metselaarschap inhield blijkt onder andere uit stukken in het archief van het R.K. Maagdenhuis te Amsterdam. Op 22 september 1890 werd aan de Amsterdamse Mauritskade het Sint-Elisabeth-Gesticht geopend, een tehuis voor voormalige weesmeisjes uit het Maagdenhuis, die om een of andere reden blijvend door het huis werden verzorgd. De regenten van het Maagdenhuis gaven de opdracht tot het ontwerpen van het gesticht aan A. C. Bleijs (1842-1912). Tussen 1890 en 1898 blijkt Bekkers hier regelmatig, een- tot tweemaal per jaar, metselwerkzaamheden uit te voeren, telkens voor bedragen van slechts enkele tientallen guldens.³⁹ Nadat hij op deze manier in contact was gekomen met de regenten van het Maagdenhuis, werd hem verzocht enkele privaten in het Maagdenhuis zelf aan te leggen.⁴⁰ Op 10 september 1901 viel het besluit om aan de verblijfsruimte van de eerwaarde zusters in het tehuis een serre toe te voegen (afb. 2). Ditmaal trad Bekkers en als ontwerper en als aannemer op.⁴¹ In 1904 en 1905 was

33 De Amsterdamse bouwkundige J. J. L. Moolenschot bijvoorbeeld heeft de ontwerpen voor de Annakerk in juni 1898 nagerekend, G.A.A., P.A. 434, inv. nr. 311, kasboek bouwfonds.

34 G.A.A., bevolkingsregister 1874-1892.

35 In de lijsten met beroepen in de adresboeken staat hij echter niet onder de architecten, maar onder de bouwkundigen vermeld.

36 Helmond 18 augustus 1862-Amsterdam 14 januari 1944.

37 *Gemeentebled* 1885, deel 1, 225 en deel 11, 406.

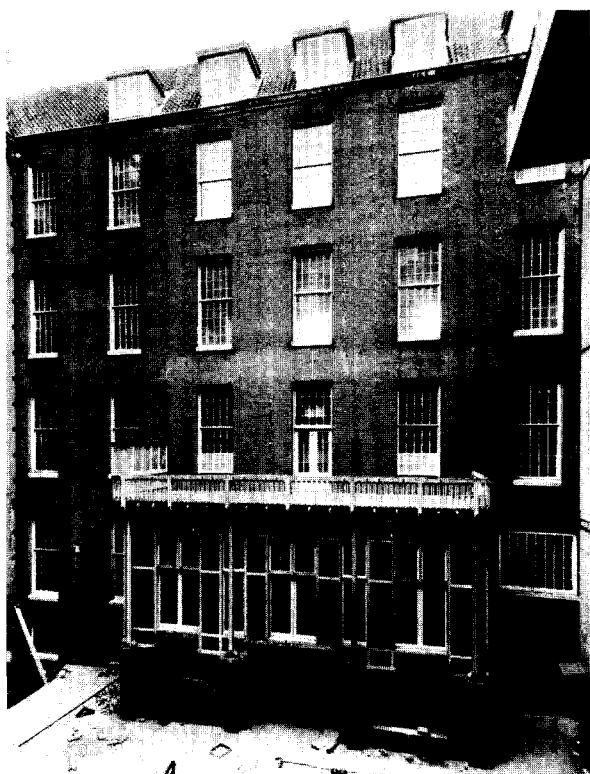
38 Bekkers noemt deze functie in een brief aan het parochiebestuur

van de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam d.d. 20 september 1908, G.A.A., P.A. 433, inv. nr. 276.

39 R. Meischke, *Amsterdam, het R.C. Maagdenhuis, het huizenbezit van deze instelling en het St. Elisabeth-Gesticht*, 's-Gravenhage 1980 (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De Provincie Noord-Holland, de Gemeente Amsterdam, Deel 11), 252; Archief Maagdenhuis, G.A.A., P.A. 488, inv. nr. 431.

40 G.A.A., P.A. 488, inv. nr. 18, notulen 23 oktober 1900.

41 Meischke, *o.c.*, (zie noot 39), 180, 204, 205.

Afb. 2. Serre op de binnenplaats van het Maagdenhuis in Amsterdam, ontworpen in 1901 (foto J. van Dijk, 16 maart 1954; Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam).

hij opnieuw in het Maagdenhuis bezig, ditmaal met het vernieuwen van enkele vloeren,⁴² terwijl hij in 1904 ook meewerkte aan de verbouwing van de schoollokalen.⁴³ Onderwijl kreeg hij enkele malen opdracht voor werkzaamheden aan panden die aan het Maagdenhuis toebehoorden, namelijk in 1902 voor herstellingen aan Kalverstraat 199⁴⁴ en in 1907 voor het afbikken en portlanden van een zijgevel van Rokin 154.⁴⁵

Op verwante wijze als aan het Maagdenhuis was Bekkers ook als vaste bouwkundige verbonden aan Brentano's Steun des Ouderdoms, een katholiek particulier bejaardentehuis in Amsterdam, toenmaals geves-

tigd Herengracht 595. Ook voor deze instelling voerde hij kleinere en grotere herstellingen uit, de eerste maal al in juli 1886, nog voor zijn huwelijk, de laatste keer in de herfst van 1917. De kosten van sommige verbouwingen aan huizen in het bezit van het tehuis liepen op tot boven de tienduizend gulden.⁴⁶

Naast zijn werkzaamheden als makelaar, metselaar en verbouwingsarchitect had Bekkers ook enkele andere, onbezoldigde, nevenfuncties. Binnen de parochie van de H. Antonius van Padua in Amsterdam, de Mozes en Aäronkerk, vervulde hij het presidentschap van de Sint Vincentiusvereniging, hoewel hij geen parochiaan was.⁴⁷ Zijn bindingen met deze parochie bestonden, behalve dat hij er gedoopt was, uit een bouwkundig adviseurschap van de kerk van de H. Franciscus van Assisië, de Boomkerk, die toen onder hetzelfde parochiebestuur viel. In zijn eigen parochie, de H. Wilibrordus binnen de Veste of De Duif, was hij jarenlang secretaris van het kerkbestuur en had als zodanig ook zitting in de feestcommissie ter voorbereiding van het 50-jarig bestaan van het kerkgebouw. Ter gelegenheid van dit feest werd al enige jaren van tevoren (1905) een nieuw hoofdaltaar met ciborium geplaatst naar ontwerp van Bekkers en uitgevoerd door de firma Van den Bossche en Crevels, die ook de detaillering van een groot deel van de ornamentiek ontwierp.⁴⁸

STIJLKENMERKEN

Bekkers hield tot na de eeuwwisseling, net als veel andere Cuypersleerlingen, vast aan de neogotiek. Dit hoeft geen verwondering te wekken gezien hun opleiding. Ook het feit dat veel geestelijken nog lange tijd de gotische bouwstijl als de katholieke bouwstijl bij uitstek beschouwden, is hieraan niet vreemd. Desondanks valt bij de meeste van deze architecten een stilistische ontwikkeling waar te nemen. Een duidelijke versobering en verstrakking was het gevolg van het

42 Meischke, *o.c.*, 180; G.A.A., P.A. 488, inv. nr. 1h, notulen 26 juli en 29 november 1904, 7 maart en 4 april 1905.

43 G.A.A., P.A. 488, inv. nr. 1h, notulen 17 oktober 1905.

44 Meischke, *o.c.* (zie noot 39), 224; G.A.A., P.A. 488, inv. nr. 1g, notulen 3 juni 1902.

45 G.A.A., P.A. 488, inv. nr. 1h, notulen 5 februari 1907.

46 P. J. G. Beuns, *Brentano's Steun des Ouderdoms, Chronologische ge-*

schiedenis vanaf 1753, handschrift, 1918, G.A.A., P.A. 439, inv. nr. 9, folio 35, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 51 en 52.

47 Bekkers noemt deze functie in een brief aan het parochiebestuur d.d. 11 januari 1908: G.A.A., P.A. 433, inv. nr. 276. Zie ook overlijdensbericht van Bekkers in *De Tijd* 17 januari 1918, Tweede Blad.

48 Contract tussen de feestcommissie en de firma Van den Bossche en Crevels: G.A.A., P.A. 436, inv. nr. 320.

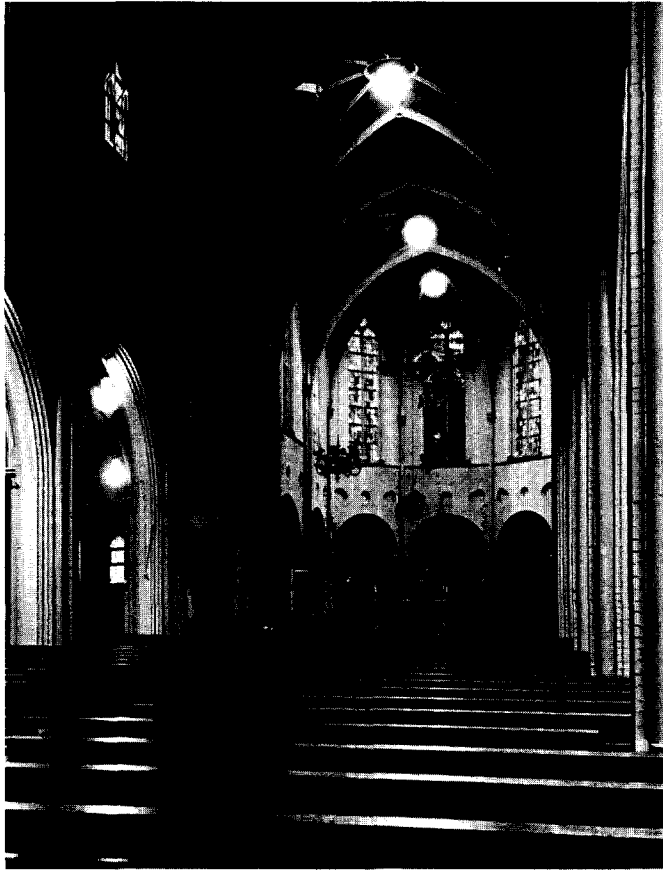
Afb. 3. Interieur van de kerk van Onze Lieve Vrouw Hemelvaart te Reusel, gezien naar het koor, voor de Tweede Wereldoorlog (foto Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch).

voorbeeld van de leermeester Cuypers, maar ook van de kritiek op de overladenheid van de neostijlen en het eclecticisme toen de soberheid van de romaanse bouwkunst en de vernieuwingen van Berlage en enkele buitenlandse architecten steeds meer waardering ondervonden. Daarnaast is er de 'volkskerkenbeweging' die aandrang op grotere deelname van de kerkganger aan het liturgisch gebeuren.⁴⁹ Hiervoor was een beter zicht op het altaar nodig, wat leidde tot de verbreding van het schip ten koste van de zijbeuken. Hiermee degradeerden deze tot gangpaden, wat in strijd genoemd

mag worden met de klassiek gotische principes. Een volgende stap was het loslaten van het beginsel van stenen overwelling ten gunste van houten overkappingen. Op zowel het denken van de architecten als van hun opdrachtgevers heeft een en ander zijn invloed gehad. Bekkers stond als ontwerper midden in deze ontwikkeling, die aan hem niet ongemerkt voorbij kon gaan door zijn contacten met collega's en door publikaties op bouwkundig gebied.

Hieronder zullen eerst de ontwikkelingen in Bekkers' stijl vermeld worden, daarna die stilistische zaken die kenmerkend voor hem te noemen zijn. Dan zal in het kort worden ingegaan op de onderlinge beïnvloeding tussen Bekkers en andere architecten, hoewel het hier een vrijwel onontgonnen terrein van onderzoek betreft.

49 Zie onder meer: Th. Molkenboer, 'Volkskerken', *De Katholiek*, 118 (1900), 367 e.v.

Afb. 4. Hetzelfde interieur na het wit schilderen van de muren en het verwijderen van het neogotische meubilair omstreeks 1970 (foto M. Schapelhouman, 2 augustus 1974).

Afb. 5. H. Hartkerk aan de Kanaalstraat in Eindhoven (foto M. Schapelhouman, 2 augustus 1974).

Stilistische ontwikkeling

Bekkers ontwierp in zijn neogotische fase behalve enkele scholen drie basilicale kruiskerken en twee hallenkerken, alle driebeukig, en een eenbeukige kloosterkerk. De vormen waren over het algemeen vrij sober en op de vroege gotiek geïnspireerd. Chronologisch gerangschikt laten de kerken duidelijk zien hoe de bouwkundige opvattingen bij Bekkers en zijn tijdgenoten veranderden.

Aan de interieurs zijn deze veranderingen het duidelijkst af te lezen. Na het rijkelijk van kleurig siermetselwerk voorziene interieur van de kerk van Reusel, Bekkers' eerste werk (1894-1896; afb. 3 en 4) treedt reeds bij het tweede, de H. Hartkerk in Eindhoven (1897-1898), een versobering in bouwkundige sierelementen

op, die zich bij de daarop volgende hallenkerken in Amsterdam (1898-1900) en Haarlem (1901-1902) voortzet en in de kerk van Noord-Scharwoude (1905-1907) ertoe leidt, dat aan het inwendige nog slechts één kleur baksteen wordt toegepast⁵⁰ met een minimum aan siermotieven.

De exterieurs vertonen een enigszins andere ontwikkeling. De sobere, slechts met spaarbogen en nissen versierde buitenkant van de kerk van Reusel werd voornamelijk gemarkeerd door de slanke, hoge torenspits.⁵¹ Bij de Eindhovense kerk, die een zeer gepro-

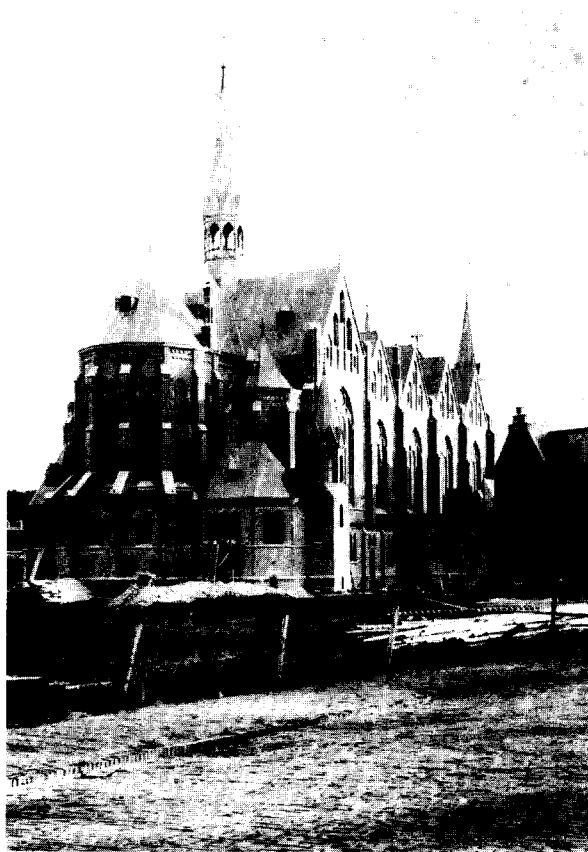
⁵⁰ Met uitzondering van de gewelfvelden, die van gele IJsselsteen zijn.

⁵¹ De spits is bij beschietingen in september 1944 verwoest, zie Piet Kwinten, 'Oude foto's vertellen van het verleden', *De Kempenaer*, 27 juni 1958, 1-2. De oude spits is afgebeeld bij A. H. G. M. van Limpt, *Reusel in oude ansichten*, Zaltbommel 1971, afb. 10 en 11.

nonceerde plaats in het stadsbeeld moest innemen,⁵² is aan het uitwendige veel meer aandacht besteed: afwisseling van donkerbruine en gele baksteenlagen, rijk met nissen versierde geveltoppen, veel uitbouwen, wisselende dakpartijen en een steile spits op ieder torenachtig element (afb. 5). Deze motieven keren enkele jaren later terug aan de hallenkerk in Haarlem (afb. 6). Tijdens de ontwerpfase moest er bezuinigd worden en Bekkers schrijft naar aanleiding daarvan: 'het schilderachtige van het geheel zal er veel bij verliezen'.⁵³ Juist bij deze twee kerken waarvan de opdrachtgever de aanwezigheid in de stad duidelijk wilde manifesteren,

⁵² W. van Leeuwen, '“Overschoone Tempel Gods”, de Eindhovense H. Hartkerk', *Eindhoven door de eeuwen heen*, Eindhoven 1982, 205-224.

⁵³ Brief aan de bouwpastoor, N. Royakkers, d.d. 8 september 1900, G. A. Haarlem, archief St. Antonius van Padua, inv. nr. 576.

Afb. 6. Hulpkerk van het Allerheiligste Hart aan de Kleverparkweg te Haarlem, gezicht op koor en noordgevel. Rechts de achterzijde van de pastorie (foto naar prentbriefkaart uit zomer 1902, Stedelijke atlas, gemeentearchief Haarlem).

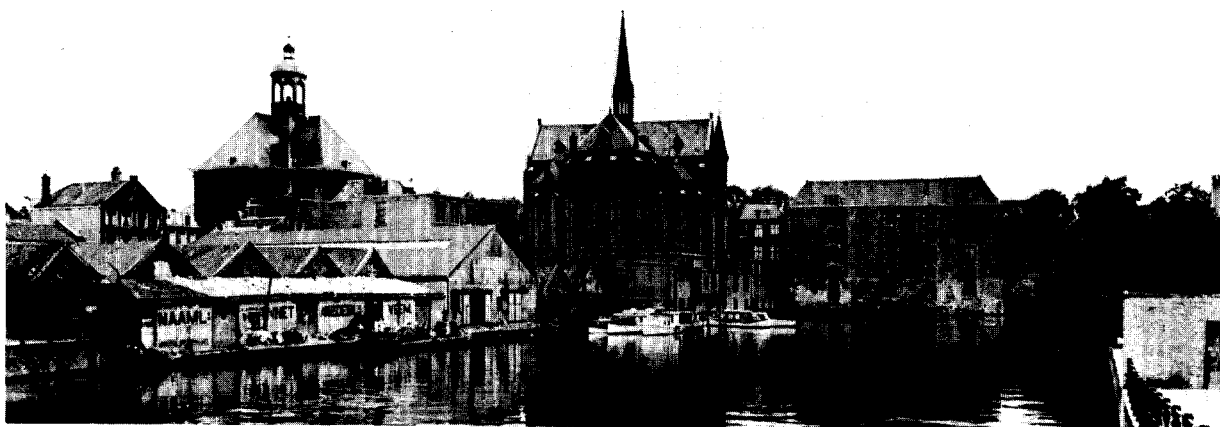
is bewust gestreefd naar een 'schilderachtig' effect. Bij de Annakerk in Amsterdam, die chronologisch tussen beide kerken in zit, is hiervan nauwelijks sprake door de inpandige ligging van het kerkgebouw (afb. 7). Ook de latere kerk van Noord-Scharwoude heeft een monochroom exterieur, dat zijn effect geheel ontleent aan de rijzige, massieve vormen, die de kerk in het vlakke polderland kathedraalachtige allure geven (afb. 8). Deze ontwikkeling zet zich voort tot en met de laatste grote kerk, de neoromaanse Boomkerk in Amsterdam (1909-1911), waar een strak, vrijwel monochroom interieur samengaat met een bijna even sober exterieur, dat het hier vooral moet hebben van de zware, nagenoeg ongelede toren. Bij deze kerk zijn echter wel andersoortige sierelementen toegepast, zoals tegeltableaus boven de ingang en hoog aan de toren, beelden aan de voorgevel en een dwerggalerij buiten om de hoofdabsis (afb. 9).

In de ontwikkeling van de plattegrond valt op hoe een goed zicht op het altaar steeds sterker benadrukt wordt. De laatste grote kerken, Noord-Scharwoude met de naar centraalbouw neigende plattegrond en de Boomkerk, zijn hiervan goede voorbeelden.

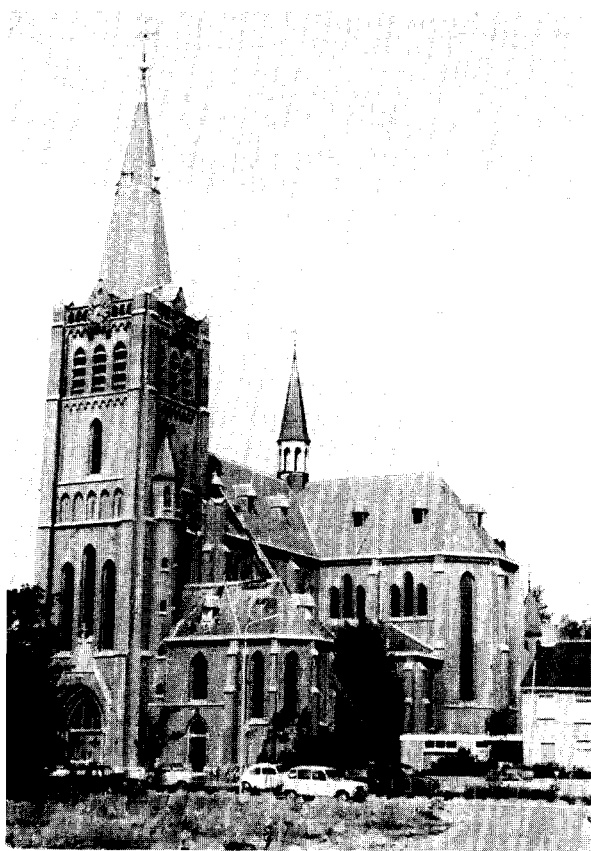
De tracerings aan Bekkers' kerken blijven opvallend gelijkvormig. Pas bij Noord-Scharwoude en de kloosterkerk te Nieuwe Niedorp (ca. 1905-1906) worden geen vensters met tracerings meer toegepast, alleen nog lancetvormige ramen, enkel of als triplet. Ramen van dezelfde slanke verhoudingen blijven sindsdien voorkomen, ondanks het feit dat de architect een stilistische ommezwaai maakt van neogotiek via neobarok naar neoromaans. Zowel de kapel van Onze Lieve Vrouw van Goeden Raad (1907) als de Boomkerk en de hulpkerk van Onze Lieve Vrouw Altijdjdurende Bijstand (1917), alle in Amsterdam, hebben dergelijke ramen, die dan met een rondboog gesloten zijn.

Algemene stijlkenmerken

Het eerste werk van Bekkers' hand was de kerk van Onze Lieve Vrouw Hemelvaart te Reusel, die hij samen met zijn vroegere medeleerling Arnold Bruning ontwierp (afb. 3, 4, 10 en 11). Hoewel hij zich sinds 1885 architect noemde, had Bekkers tot 1894 geen gebouwen ontworpen. Brunings activiteiten als bouwmeester zijn daarentegen al vanaf 1892 te traceren.

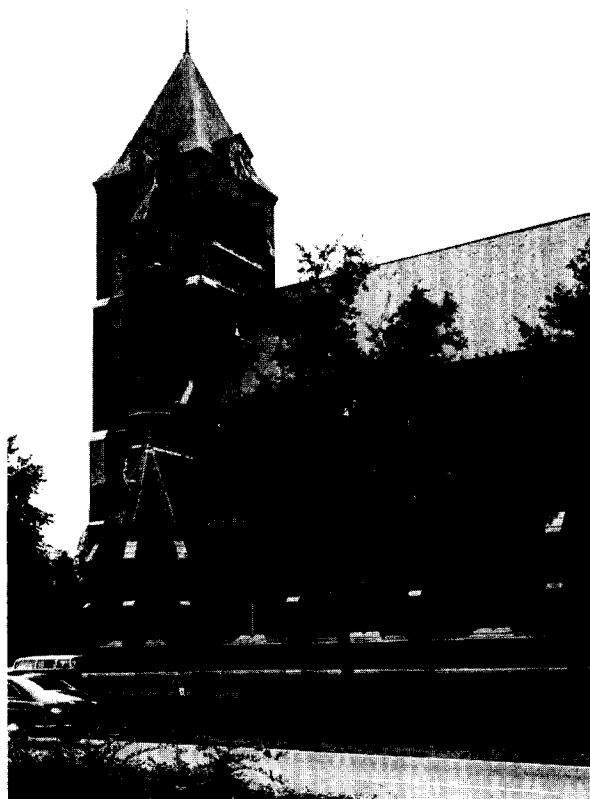
Afb. 7. Gezicht over de Kattenburgervaart te Amsterdam met gezicht op de koorzijde van de Annakerk. Links de Oosterkerk. Tussen beide kerken is nog de bovenverdieping te zien van de scholen van de H. Gerardus Majella aan de Grote Wittenburgerstraat; direct rechts naast de Annakerk de achtergevel van de pastorie, Wittenburgergracht 5, alles gebouwd naar ontwerp van Bekkers in de jaren 1899 tot en met 1903 (foto september 1950, Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam).

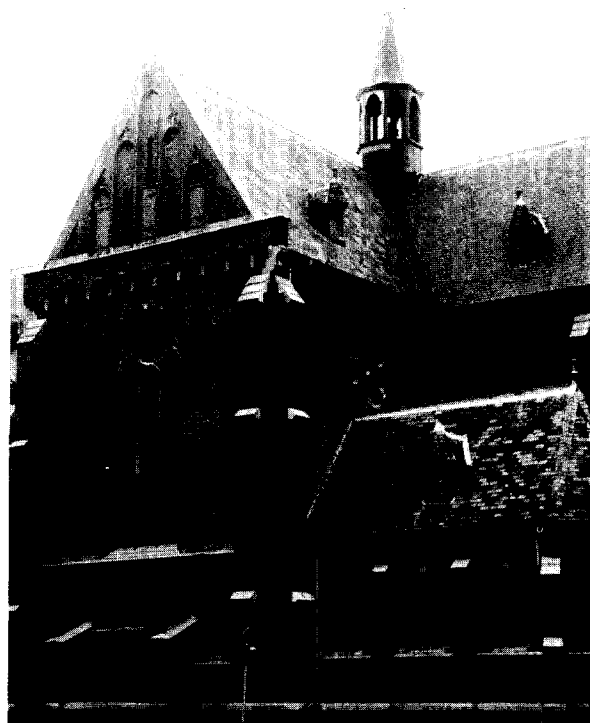
Afb. 8. Extérieur van de kerk van de H. Joannes de Doper te Noord-Scharwoude (foto A. W. Gerlagh, 25 juni 1974).

Afb. 9. Extérieur koorzijde van de kerk van de H. Franciscus van Assisië aan de Admiraal de Ruyterweg 406 te Amsterdam (foto M. Schapelhouman, 30 juli 1974).

Afb. 10. Zuidzijde van de kerk van Onze Lieve Vrouw Hemelvaart in Reusel met gezicht op toren en uitgebouwde doopkapel. De torenspits is bij het herstel van de oorlogsschade verlaagd en sterk vereenvoudigd herbouwd (foto M. Schapelhouman, 2 augustus 1974).

Afb. 11. Gezicht op koor en transept van de kerk te Reusel (foto A. W. Gerlagh, 2 augustus 1974).

Eerst ontwierp hij de huizen Leidsestraat 83-85 in Amsterdam, daarna de kerk van de H. Engelmundus te Driehuis (Velsen), waarvan de eerste steen werd gelegd op 29 mei 1893 en die elf maanden later geconsecreerd werd.⁵⁴ Tussen deze kerk en de een jaar later ontworpen kerk van Reusel bestaan enkele overeenkomsten, vooral in plattegrond en venstertraceringen, die doen vermoeden dat deze laatste kerk in opzet van Brunings hand is, terwijl het decoratieve werk, zoals de nissen in de geveltoppen van de transepten, de siermetselranden onder de dakgoten en vooral het veelkleurige metselwerk van het inwendige, van de metselaar-architect Bekkers is. Misschien is hij door zijn

vriend Bruning bij diens opdracht betrokken en begon hij zo zijn loopbaan als kerkenbouwer.

Een vergelijking tussen de kerk in Driehuis enerzijds en die van Reusel, Eindhoven en de verdere neogotische werken van Bekkers anderzijds laat zien dat een aantal zaken die min of meer tot de vaste stijlkenmerken van Bekkers behoren, ontleend zijn aan, of althans opvallende overeenkomst vertonen met de kerk van Bruning. Zo heeft de kerk te Driehuis kapellen die aan noord- en zuidzijde van de meest westelijke schiptraveeën uitsteken en waarvan de as haaks op de as van de kerk staat. Dit element valt bij Bekkers waar te nemen aan alle kerken tot en met die van Noord-Scharwoude (afb. 10). Bij de Annakerk in Amsterdam liet de vorm van het bouwterrein een dergelijke dispositie slechts in gewijzigde versie toe en bij de kerk in Haarlem kreeg een van beide kapellen de functie van devo-

⁵⁴ Informatie over de kerk van Driehuis van mevrouw B. van Veen-Kamp te Velsen; zie ook J. Kalf, *De Katholieke Kerken in Nederland*, Amsterdam 1906, 250. Zie over Bruning verder bijlage B.

tiekapel. Deze moest daarom groter zijn dan de tegenoverliggende kapel en de lengteas kwam parallel aan die van de kerk te lopen.

Brunings toren te Driehuis is voorzien van een aparte traptoren, die terug te vinden is bij de kerktorens van Reusel, Eindhoven en Noord-Scharwoude. In Reusel en Noord-Scharwoude ligt deze oplossing ook zeer voor de hand, aangezien de eerste verdieping van de torens hier geheel bij de kerkruimte is getrokken als orgelgalerij en zangkoor. In Eindhoven is de benedenruimte van de toren als kapel ingericht.

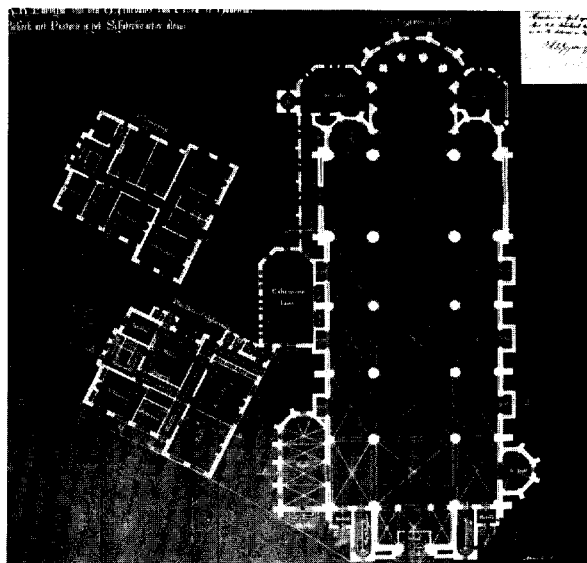
Een derde element dat doorwerkt bij al Bekkers' kerken, is de grote eenvoud van de traceringen. In de kerk van Driehuis zijn twee typen te onderscheiden: de stijlen in de grote spitsboogramen van zijbeuken en transept eindigen in een rij even hoge spitsbogen die direct, zonder kapitelen, op die stijlen aangezet zijn. De restructuur daarboven wordt opgevuld door een of meer cirkelvormige vensters zonder veelpassen, toten of iets dergelijks. De ramen van de lichtbeuk zijn gedrongen van vorm en bestaan uit wijde spitsbogen zonder rechtstanden, die op eenvoudige wijze door stijlen in drie lancetvormige segmenten worden onderverdeeld.⁵⁵ Deze twee traceringstypen zullen, met slechts geringe variatie, een stijlkenmerk van Bekkers blijven (afb. 12).

Daarnaast zijn er elementen aan te wijzen die waarschijnlijk niet op Bruning teruggaan, maar die voor Bekkers wel heel kenmerkend zijn. In Eindhoven, de Annakerk en de kerk in Haarlem vormen de biechtstoelen kleine aanbouwsels langs het exterieur van de zijbeuken. Bij de kerk van Reusel is al een dergelijke uitbouw te vinden, maar dan aan het transept en met een andere functie.

Alle kerken uit Bekkers' neogotische periode, behalve de Annakerk, hebben een smalle omgang om het

Afb. 12. H. Hartkerk in Eindhoven, de hoek tussen zuidgevel en zuidertransept, met voor Bekkers karakteristieke traceringen. Luchtbogen komen alleen aan deze kerk voor en aan het koor van de kerk in Reusel (foto W. van Leeuwen, 1974).

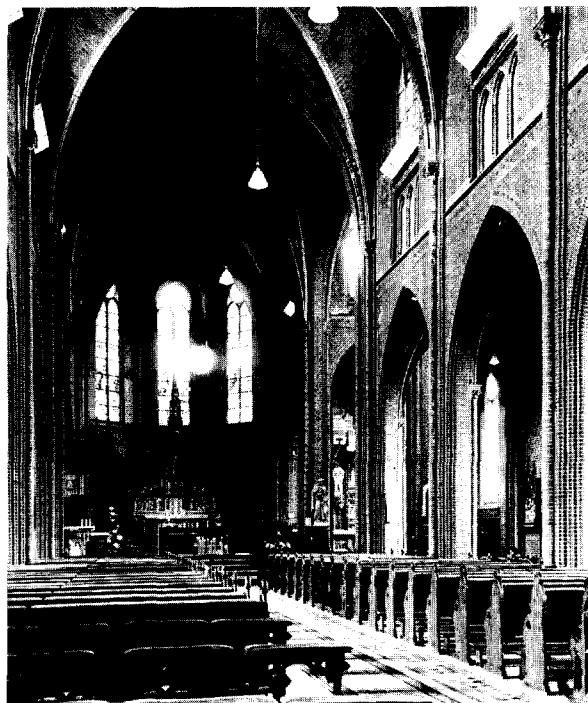

Afb. 13. Plattegrond van de hulpkerk met pastorie van het Allerheiligste Hart in Haarlem, gedateerd maart 1901. Karakteristiek voor Bekkers zijn onder meer de uitstekende biechtstoelen, de uitgebouwde doopkapel aan de zuidwestzijde, het niet buiten de zijbeuken uitstekende transept en de smalle kooromgang (foto naar blauwdruk in het archief van de H. Antonius van Padua, gemeentearchief Haarlem).

⁵⁵ Volgens Alberdingk Thijm kan dit als symbool van de H. Drie-vuldigheid worden opgevat, zie J. A. Alberdingk Thijm, *De Heilige Linie* (Werken dl. IV, Kunst en Oudheidkunde dl. I), Amsterdam/'s-Gravenhage 1909, 127, 167-168.

Afb. 14. Interieur van de kerk van de H. Joannes de Doper te Noord-Scharwoude, gezicht in het koor en noordertransept met schijntriforium tussen arcadebogen en lichtbeuk (foto M. Schapelhouman, 4 september 1980).

Afb. 15. Interieur van de H. Hartkerk in Eindhoven, gezien naar het koor. In tegenstelling tot de andere kerken van Bekkers zetten de gordelbogen van de middenbeuk aan op de kapitelen van de colonnetten (foto M. Schapelhouman, 2 augustus 1974).

priesterkoor (afb. 13). Kalf vermeldt bij de dorpskerk van Reusel deze omgang als een bijzonderheid.⁵⁶

In opbouw en detaillering van Bekkers' kerken keren enkele kenmerken telkens terug. De basilicale kerken hebben een wandopbouw met arcade, schijntriforium en lichtbeuk. Het schijntriforium bestaat per travee uit een rij nissen van onderling verschillend formaat (Reusel), of van gelijke afmetingen (Eindhoven, Noord-Scharwoude) (afb. 14). Bij beide eerste kerken zijn de nissenreeksen door middel van een omarmende nis gekoppeld aan de lichtbeukzone. De muren van de priester- en eventuele nevenkoren vertonen steeds een tweeledige wandopbouw. Bij alle kerken behalve Noord-Scharwoude is het muurwerk boven de arcaden of de spaarbogen van de zijbeuksmuren verlevendigd met een strook siermetselwerk die, slechts door colonnetten onderbroken, door de gehele kerk heenloopt.

Vrijwel alle kerken bezitten gelede bakstenen pijlers

⁵⁶ Kalf, *o.c.* (zie noot 54), 386.

op hardstenen bases, waarvan de vlakke kanten ononderbroken doorlopen in de schei- en gordelbogen en waarvan de colonnetten op de hoeken de aanzet vormen voor de gewelfribben. De hoeken zijn ook voorzien van een aantal – meestal drie – kwartholle profielen die zich zonder onderbreking voortzetten in schei-, gordel- en muraalbogen. Iets afwijkende pijlers heeft de kerk in Eindhoven. Hier is aan de zijde van het middenschip slechts één halfronde colonnet per pijler te vinden, op het kapiteel waarvan zowel gordelboog als gewelfribben aanzetten (afb. 15). Kenmerkend voor Bekkers is verder de ruime toepassing bij pijlers van profielsteen van dubbele dikte (11 cm), al dan niet afgewisseld met bakstenen van normale dikte (afb. 16). Bij de meeste van zijn kerken heeft de architect gebruik gemaakt van kleurcontrasten door voor pijlers, muurdammen, colonnetten en bogen afwisselend rode en gele baksteen toe te passen. Polychromie met behulp van schilderwerk is uitermate schaars en beperkt zich voornamelijk tot kleuraccenten langs de gewelfribben en soms ook langs de colonnetten in het priesterkoor. De wandvullende schilderijen boven de zijaltaren van de Eindhovense H. Hartkerk zijn niet door de architect ontworpen maar wel van begin af aan in het concept opgenomen. De kwartholle profielen die rijkelijk voorkomen in de interieurs, zijn nog overvloediger terug te vinden aan de exterieurs van de neogotische kerken (afb. 17 en 18). Aan alle dagkanten van nissen, vensters en deuren treffen wij ze aan, soms zelfs in een serie van vijf identieke profielen naast elkaar, als bij de hoofdingang van Eindhoven, of van vier, afgewisseld door drie colonnetten, als te Haarlem en Noord-Scharwoude.

Onderlinge beïnvloeding

Alle stijlkenmerken van Bekkers worden ook bij andere architecten gevonden. De leermeester P. J. H. Cuy-

Afb. 17. Aanzet van het vieringgewelf in de kerk van de H. Joannes de Doper in Noord-Scharwoude (foto M. Schapelhouman, 4 september 1980).

◀ Afb. 16. Detail van een der vieringpijlers van de H. Hartkerk te Eindhoven. De vormgeving is zeer karakteristiek voor het werk van Bekkers (foto M. Schapelhouman, 2 augustus 1974).

Afb. 18. Detail van een van de zijingangen in de westgevel van de kerk van de H. Joannes de Doper in Noord-Scharwoude. De detaillering is vrijwel identiek met die van het interieur van de kerk (foto A. W. Gerlagh, 25 juni 1974). ▶

pers zelf heeft in zijn omvangrijke oeuvre zo'n hoeveelheid vormen en details toegepast, dat zeker de wat minder grote leerlingen in hun neogotische architectuur slechts vormen gebruikten die reeds door Cuypers waren toegepast, zij het soms in een andere, nieuwe samenhang. Dit geldt niet alleen voor afzonderlijke details en profileringen, tracteringen en zo meer, maar evenzeer voor algehele ruimtewerking, ontwikkeling van de plattegrond, wand- en dakopbouw en torenbekroningen.

Op de precieze relatie tussen werk van Bekkers en van Cuypers kan niet al te uitgebreid worden ingegaan, net zo min als op vormverwantschap met werk van andere Cuypersleerlingen. Dat die er wel was blijkt al uit de relatie tussen Bekkers en Bruning, die levenslang vrienden bleven. Niet altijd even duidelijk is de relatie met andere Cuypersleerlingen, van wie in dit verband vooral C. J. H. Franssen (1860-1932) moet worden genoemd. Hoe goed zij elkaar kenden is niet bekend, maar stilistische overeenkomsten in hun werken zijn er wel degelijk. Franssen paste onder meer nogal eens uitstekende en haaks op de kerkruimte staande kapellen toe, hoewel meestal ter weerszijden van de toren in plaats van aan de zijbeuken. Voorbeelden zijn onder andere de kerken in Enschtot (1897-1898), Tegelen (1899) en Herpen (1907). Lagen gele baksteen in de buitenmuren komen onder meer voor te Enschtot, Liessel (1899) en Lithoyen (1899). Franssen paste ook kwartholle profielen en eenvoudige tracteringen veelvuldig toe. Reeds in zijn eerste werk, de St. Lambertuskerk te Beers (1890-1891), ontwierp hij venstertripletten, ongetwijfeld in navolging van hetzij Nicolaas Molenaar, hetzij Cuypers. Bekkers zal dit venstertype pas gebruiken in de St. Jan in Noord-Scharwoude, die in wandopbouw doet denken aan Franssens kerk te Bostel (1899) en wat de toren betreft vooral aan diens kerk te Beuningen (1900-1901). De vormgeving van de zuilen met hun kapitelen en bases in Noord-Scharwoude lijkt op die in kerken van Bostel en Lith (1898-1900), hoewel ook enkele Cuyperskerken, bijvoor-

beeld die van Lutjebroek (1876-1877), model kunnen hebben gestaan.

Bij de Boomkerk in Amsterdam blijkt Bekkers beïnvloed te zijn door Jan Stuyt en Jos Cuypers die, zoals hierna zal worden vermeld, juist bij deze kerk concurrenten van hem waren. Vooral de in 1905 ontworpen en in 1908-1911 gebouwde kerk van Onze Lieve Vrouw van de Rozenkrans in Amsterdam moet de architect geïnspireerd hebben. Het teruggrijpen op romaanse vormen, het roosvenster in de westgevel, de manier waarop de tuitgevels zijn afgedekt en vooral ook de toren met de hoge, sterk verticale vensternissen, opengewerkte klokkenverdieping en schaaqbordachtige tegeldecoratie tonen de verwantschap met het ontwerp van Cuypers en Stuyt. In tegenstelling tot hen liet Bekkers echter het principe van stenen overwelling nog niet los.

DE WERKEN VAN P. J. BEKKERS

De kerk van *Reusel*, die de te kleine en bouwvallige middeleeuwse bedevaartskerk verving, was in samenwerking met de architect A. A. M. Bruning ontworpen. De plannen ervoor dateren uit 1894, het gebouw zelf verrees in de daaropvolgende twee jaar.⁵⁷ Ook Bekkers' tweede werk, de *H. Hartkerk of Paterskerk* bij het Augustijnenklooster Mariënhage te *Eindhoven* werd samen met een collega ontworpen: J. P. I. Hegener, een zo goed als onbekende Amsterdamse bouwkundige, die hoogstwaarschijnlijk zijn opleiding te Antwerpen ontvangen had.⁵⁸ De samenwerking tussen beide architecten is vermoedelijk op andere wijze tot stand gekomen dan die met Bruning. In het archief van het klooster bevinden zich de ontwerptekeningen van Bekkers en Hegener voor de uitgevoerde kerk met varianten en één tekening van Hegener alleen. Deze toont een totaal ander ontwerp. Dit zou erop kunnen wijzen dat er een prijsvraag is geweest, waarbij Hegener en Bekkers de winnaars waren en derhalve naderhand een gezamenlijke opdracht hebben gekregen.⁵⁹

57 Er is een mogelijkheid dat Bekkers reeds in 1880 met L. W. Beirer heeft deelgenomen aan de prijsvraag voor het gebouw van de Maatschappij voor den Werkenden Stand in Amsterdam. Het is echter nauwelijks aannemelijk dat de net uit Württemberg in Amsterdam gearriveerde Beirer en de jonge Bekkers elkaar toen reeds kenden; zie verder bijlage B.

58 Hegener verbleef van 1884 tot 1891 in Antwerpen. Van 1881 tot

1884 woonde hij echter in zijn geboortestad Amsterdam, wat de mogelijkheid niet uitsluit dat ook hij aan de bouw van het Rijksmuseum heeft meegewerkt: G.A.A., bevolkingsregister 1874-1892. Zie verder over hem bijlage B.

59 Zie verder over deze kwestie Van Leeuwen, *o.c.* (zie noot 52), 207-210.

De kerk diende als manifestatie van de Eindhovense Augustijnen die pas in 1890 in deze stad, als eerste vestiging ten zuiden van de grote rivieren, een bestaand laatmiddeleeuws klooster betrokken.⁶⁰ Mede hierom werd veel aandacht besteed aan de situering van de nieuwe kerk binnen het stratenpatroon en aan de detaillering van het exterieur. De toewijding aan het H. Hart van Jezus en plaatsing van een H. Hartbeeld op de zeer hoge spits van de zeskante toren benadrukten de representatieve functie nog eens extra (afb. 5), terwijl in het interieur de nadruk vooral ligt op de typische Augustijner heiligen en de door de orde gepropageerde devoties. De altaren, wandschilderingen en andere interieurstukken zijn in overleg met de architecten in de architectuur ingepast, zonder dat dezen verder bij de iconografie betrokken zullen zijn geweest. Van de bouwkundige elementen kan slechts aan de vier, aan de middeleeuwse bedelorde-architectuur ontleende, rechtgesloten kapellen ter weerszijden van het hoofdkoor, symboolwaarde worden toegeschreven (afb. 19). De op individuele devotie gerichte kapellen aan de westzijde vertonen bouwkundig een zekere samenhang doordat aan beide zijden van de ingang steeds een zeshoekige kapel (torenonderbouw) en een noord-zuid gerichte kapel zich in elkaars nabijheid bevinden.

De Eindhovense kerk, die tot de belangrijkste werken van Bekkers gerekend mag worden, heeft ongetwijfeld het prestige van de architect als kerkenbouwer in gunstige zin beïnvloed. Heel duidelijk komt dit tot uiting bij de opdracht voor de *hulpkerk van het H. Hart te Haarlem*. In eerste instantie waren twee architecten door het kerkbestuur van de Franciscaner parochiekerk van de H. Antonius van Padua uitgenodigd om schetsplannen te maken, namelijk Bekkers en 'den Heer Liefland', met wie waarschijnlijk Cuypers' leerling W. B. van Liefland (1857-1919) bedoeld is.⁶¹ Twee maanden later vermeldden de notulen van de vergadering van het kerkbestuur: 'De Voorzitter⁶² deelt mede dat hij zeer voldaan is teruggekeerd van zijne reis naar Eindhoven om aldaar de kerk door Bekkers gebouwd

Afb. 19. Interieur van de H. Hartkerk in Eindhoven, gezicht in koor en noordertransept. Links achter de preekstoel is een van de rechtgesloten nevenkoren te zien, met het altaar van de H. Nicolaas van Tolentino (foto W. van Leeuwen, 1981).

te bezichtigen. Het Kerkbestuur draagt dan ook aan dezen architect op de plannen voor de nieuwe Kerk te ontwerpen.'⁶³

De kerk in Eindhoven had niet alleen de doorslag gegeven bij de keuze van de architect, maar moest in eerste instantie blijkbaar ook als voorbeeld voor de Haarlemse kerk dienen. Het kerkbestuur wilde een groots opgezet gebouw. De beide reeds bestaande katholieke kerken in Haarlem waren tot stand gekomen nog voor het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en de nieuwe kathedraal was nog lang niet voltooid. De koorpartij van de kathedraal was als eerste bouwdeel op 2 mei 1898 geconsecreerd.⁶⁴ De eerste plannen voor de H. Hartkerk gingen dan ook uit van een kruiskerk met vijf altaren en een omgang om het koor, wat een grote gelijkenis met Eindhoven doet

60 Opdrachtgevers tot de bouw waren de St. Augustinusstichting te Utrecht en de Nederlandse Provincie van de Augustijnen.

61 G. A. Haarlem, archief St. Antonius van Padua, inv. nr. 439, notulen kerkbestuur 9 februari 1900. Zie over Van Liefland Rosenberg, *o.c.* (zie noot 2), 102.

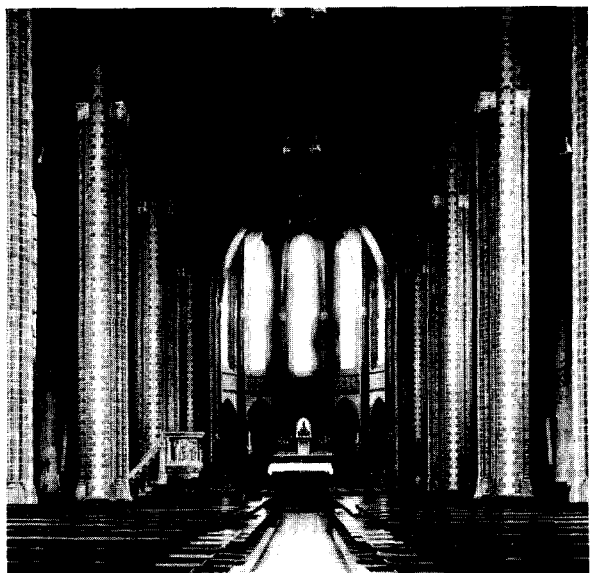
62 Dit is de Franciscaan pastoor N. Royakkers.

63 G. A. Haarlem, archief H. Antonius van Padua, inv. nr. 439, notulen kerkbestuur 9 april 1900.

64 P. J. Conijn en G. S. Hoogewoud, 'Kathedrale basiliek St. Bavo', *Monumenten Bulletin* (uitgave Monumentenzorg/Openbare Werken Haarlem), nr. 3 (juli 1981), 7-12.

Afb. 20. Kerk van de H. Anna aan de Wittenburgergracht te Amsterdam, gezicht vanaf het zangkoor naar het priesterkoor. De foto is gemaakt kort na de officiële sluiting van de kerk (foto C. G. T. Smeenk, Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, oktober 1970).

Afb. 21. Interieur van de kerk van het Allerheiligste Hart in Haarlem, gezien naar het koor (foto M. Schapelhouman, 18 juni 1974).

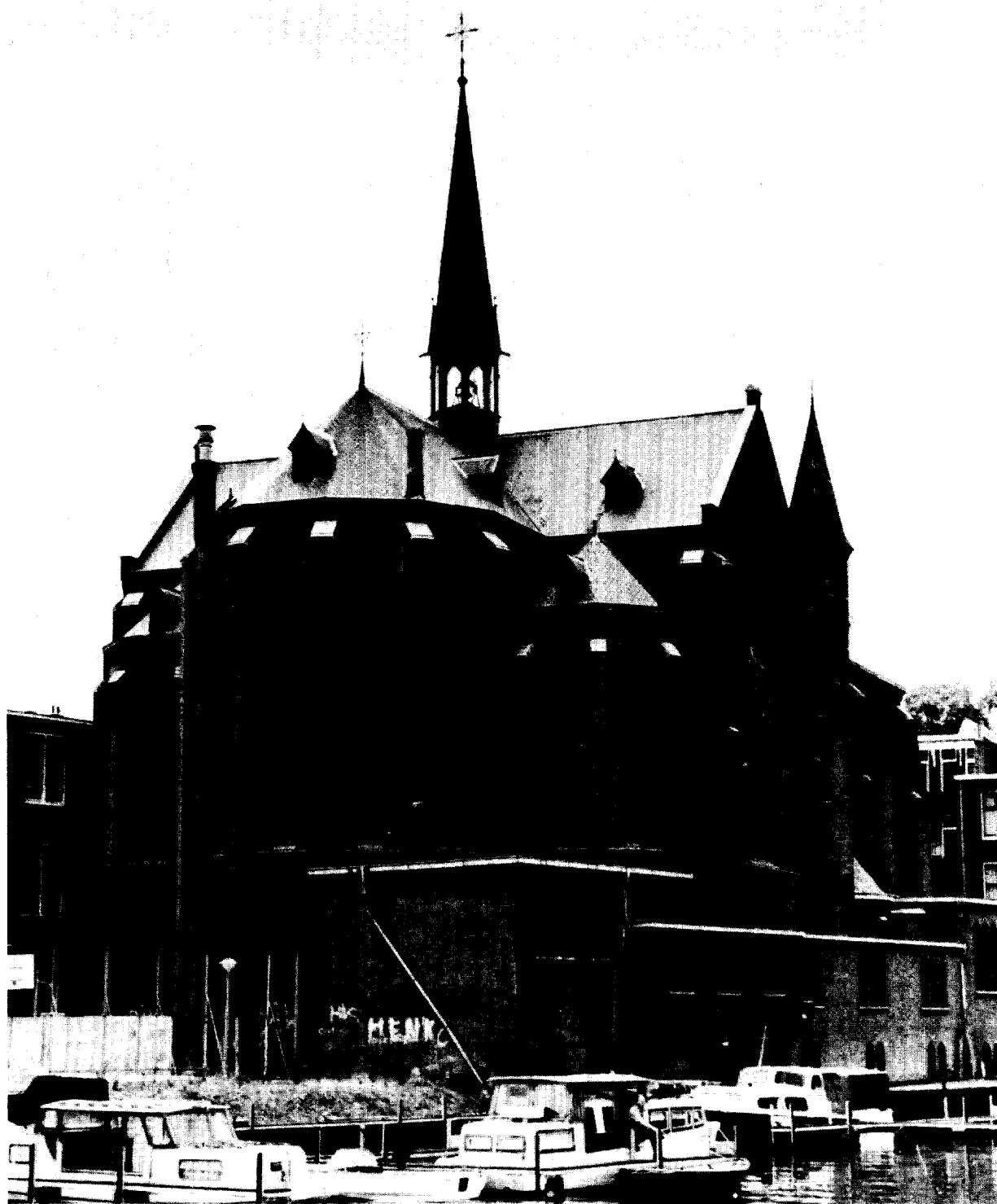
vermoeden. Er was in Haarlem overigens geen sprake van een toren. Binnen enkele maanden moesten de plannen echter uit financiële overwegingen worden bijgesteld en de kerk ging in plattegrond, wandopbouw en ruimtewerking steeds meer lijken op de veel eenvoudiger Annakerk in Amsterdam – net als Haarlem een hallenkerk – waaraan Bekkers sedert eind 1897 werkte (afb. 20 en 21). Pas in dit stadium bracht Bekkers de Amsterdamse kerk expliciet onder de aandacht van pastoor Royakkers: 'Met de St. Annakerk en pastorie alhier zijn we bijna klaar, kan Uw Zeer Eerw. dezer dagen niet eens komen zien er zijn maar een paar uur voor noodig en het is een zeer interessant bouw-werk' schrijft de architect op 8 september 1900.⁶⁵

De definitieve plannen van voorjaar 1901, waarbij onder meer een bescheiden transept en dito kooromgang terugkeerden (afb. 13), waren nog monumentaal genoeg om het *Zondagsblad voor Katholieken* het volgende te laten schrijven: 'Deze zal in de Bisschopsstad eene waardige plaats innemen, zij het uiteraard ook op meer bescheiden wijze dan de prachtige en majestueuze oude St. Bavo, die zich sedert 500 jaren hoog boven de stad verheft, doch nu, helaas, reeds ruim 300 jaren eene bestemming heeft, in 't geheel niet overeenkomende met het hooge doel, waarvoor ze gebouwd werd, en wel geheel in tegenstelling met de nieuwe Kathedraal van St. Bavo, die, eens voltooid zijnde, in afmetingen voor haar naamgenoot niet zal onderdoen en binnen welker muren de verheven plechtigheden van den katholieken godsdienst met den meesten luister zullen worden uitgeoefend.'⁶⁶

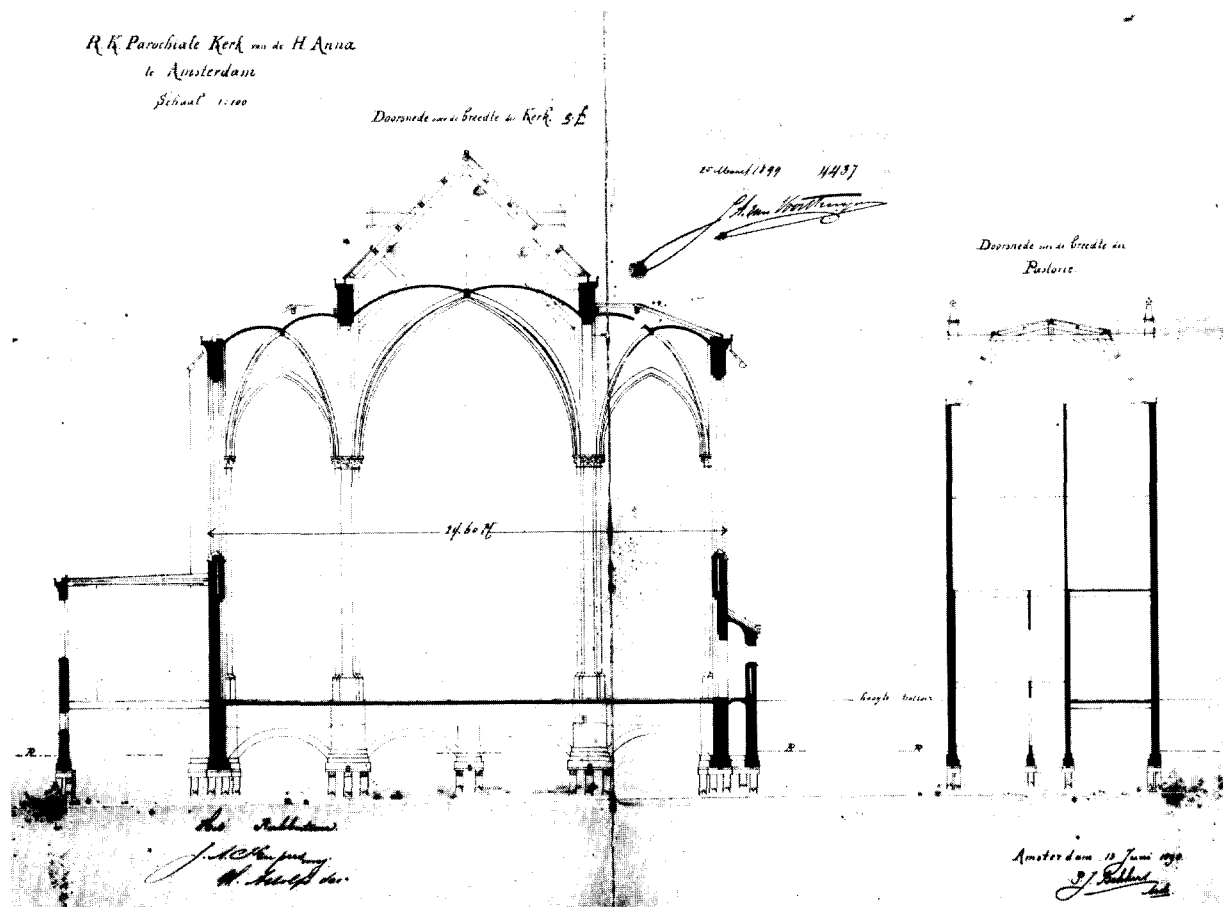
De *Amsterdamse Annakerk* komt dan wel in plattegrond en ruimtewerking sterk overeen met de kerk in Haarlem, maar vooral het exterieur is veel soberder uitgevallen, door haar inpandige ligging op het terrein van een oude scheepswerf aan de Kattenburgervaart, vrijwel letterlijk in de schaduw van de Oosterkerk (afb. 7 en 22). Met de imponerende hoogte van deze laat-17e-eeuwse kerk viel moeilijk te wedijveren, ook omdat de lichttoevoer van de huizen om de Annakerk niet teveel belemmerd mocht worden. Tevens was de fi-

65 Citaat en voorgaande gegevens uit brief van Bekkers aan Royakkers d.d. 8 september 1900, G.A. Haarlem, archief H. Antonius van Padua, inv. nr. 576.

66 'R.K. Kerk van het Allerheiligste Hart met Pastorie in het Kleverpark te Haarlem', *Geïllustreerd Zondagsblad voor Katholieken*, 3 (9 juni 1901), nr. 50 394-395.

Afb. 22. Koor en transept van de kerk van de H. Anna te Amsterdam, gezien over de Kattenburgervaart. Geheel links nog een stuk van de door Bekkers in 1902 ontworpen scholen (foto G. L. W. Oppenheim, 22 juni 1969, Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam).

Afb. 23. Dwarsdoorsnede door de kerk van de H. Anna te Amsterdam, calque door P. J. Bekkers, gedateerd 13 juni 1898 (foto gemeentearchief Amsterdam, uit depot Ceres, dossier 1610).

nanciële situatie van het kerkbestuur niet al te sterk. De vroeg in de 17e eeuw opgerichte statie, later parochie, van de H. Anna was in 1857 samengevoegd met de Sint Nicolaasparochie die als kerk de schuilkerk 't Hert of 't Haantje of Ons Lieve Heer op Solder had. In de jaren 1885-1887 bouwde A. C. Bleys voor deze parochie de nieuwe en zeer monumentale St. Nicolaas-kerk, die mede met geld van de hulpparochie St. Anna gefinancierd werd. Het besluit van bisschop Bottemanne in 1897 om beide parochies weer te splitsen⁶⁷ leidde tot ongenoegen bij de St. Nicolaasparochianen, die zich voor de opgave geplaatst zagen de schuldenlast van hun nieuwe kerk voortaan alleen te dragen.⁶⁸

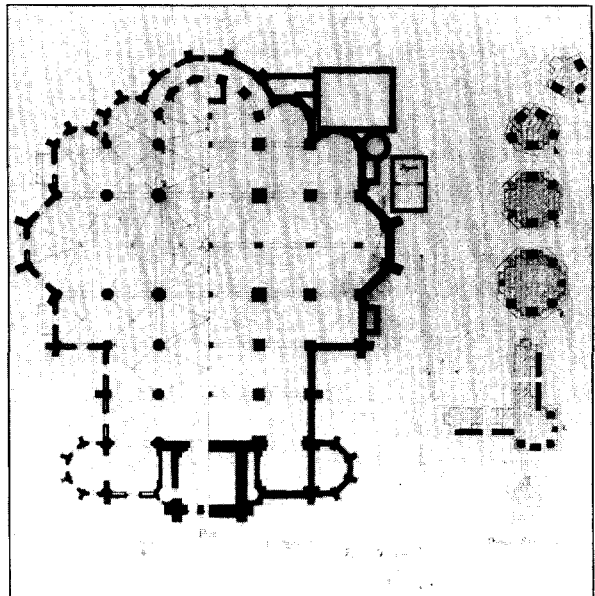
67 Aanleiding daartoe was vooral de sterke stijging van het bewonersaantal op de Oostelijke Eilanden en in de nieuwe Czaar Peterbuurt.

68 G.A.A., P.A. 434, inv. nr. 282.

Het meest opmerkelijke aan de, in 1978 gesloopte, Annakerk was wel het ontbreken van een eigenlijke ingangsgevel. De kerk was bereikbaar via een lange gang die door de aan de openbare weg gelegen pastorie liep. Van de drie beuken was de middenbeuk iets hoger opgetrokken dan de zijbeuken, wat ook uitwendig zichtbaar was door het muurvlak tussen de flauw hellende lezenaarsdaken van die zijbeuken en het hoge dak van het middenschip (afb. 23). Wegens ruimtegebrek werd er geen omgang om het priesterkoor aangelegd. Dit koor en de eveneens veelhoekig gesloten nevenkoren stonden zo dicht opeen, dat enkele contreforten versmald uitgevoerd moesten worden om althans nog enig licht naar de erachter liggende ramen door te laten. Door haar traceringen en profileringen, door de toepassing van gelede pijlers en van rode en gele bak-

steen van verschillend formaat, was de kerk duidelijk als werk van Bekkers te herkennen.

De laatste grote neogotische kerk werd de parochiekerk van de *H. Joannes de Doper* in het Noordhollandse Noord-Scharwoude (afb. 8). De wens van de bouwpaastoer, J. J. Mes, om een kerk te hebben 'waar de Katholieke Parochie trots op zou zijn'⁶⁹ en het ondiepe bouwterrein bepaalden het karakter van het gebouw. Op aandringen van de pastoor werden niet de gebruikelijke bundelpijlers toegepast, maar zuilen van Zweeds graniet (afb. 14). Het is niet duidelijk of bij de keuze van dit materiaal, blauwgrijs op het priesterkoor, rood in het schip, kleurensymboliek een rol heeft gespeeld.⁷⁰ Aan de westzijde van het bouwterrein lag de weg met daarnaast de vaart, aan de koorzijde grensde een sloot het gebied af. Deze terreinsgesteldheid lijkt de belangrijkste reden voor het centraliserende karakter van de kerk (afb. 24). De plattegrond, met zijn

Afb. 24. Plattegrond van de kerk van de H. Joannes de Doper te Noord-Scharwoude. Lichtdruk van tekening van P. J. Bekkers, januari 1905. Rechterhelft funderingsplan, linkerhelft het muurwerk boven de kapitelen (foto uit parochiearchief te Noord-Scharwoude).

69 Citaat uit een stukje over de kerkbouw in de parochiegids 1980.

70 Een van de beste voorbeelden van het toepassen van deze kleuren is te vinden in het koor van Dominikus Zimmermanns Wieskirche bij Steingaden in Beieren (1734-1754), waar het rood wijst op het offerbloed van Christus en symbool is van de liefde en het blauw duidt op de hemel en de goddelijke genade; zie hierover Hugo Schnell, *Die Wies, Ihr Baumeister Dominikus Zimmermann. Leben und Werk*, München/Zürich 1979, 82-83, 132-133.

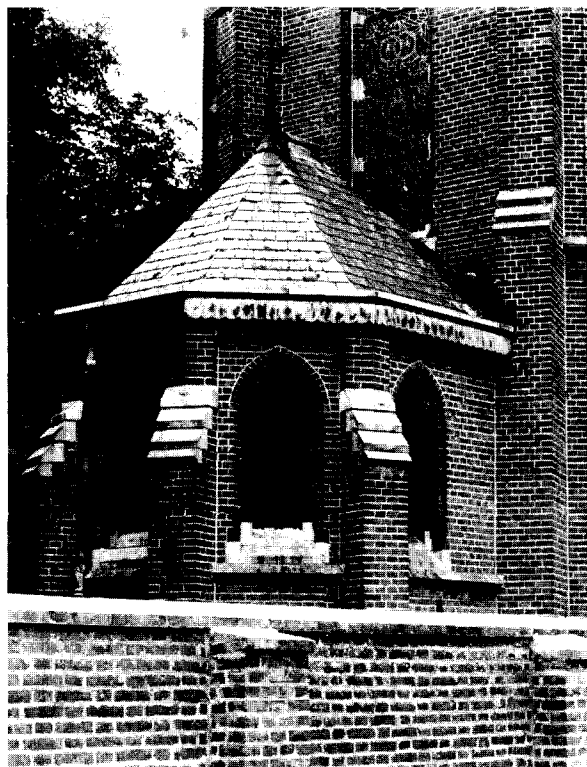
Afb. 25. Vooraanzicht van het Franciscaner klooster te Nieuwe Niedorp (foto M. Schapelhouman, 4 september 1980).

veelhoekig gesloten transeptarmen en kapellen die de hoek tussen transept en koor opvullen, doet denken aan de Liebfrauenkirche in Trier (1227-1243), die door Cuypers nagevolgd was in zijn H. Hart- of Vondelkerk in Amsterdam (1870-1880) en in de St. Petrus Bandenkerk te Oisterwijk (1895-1897). Met name deze laatste kerk vertoont overeenkomsten met Bekkers' ontwerp.

Het kort na de kerk van Noord-Scharwoude gebouwde klooster te Nieuwe Niedorp is, zoals van een Franciscaner klooster verwacht mag worden, veel minder monumentaal: een simpel vierkant complex, waarvan drie zijden in beslag worden genomen door de twee etages tellende kloostergebouwen, de vierde door de eenbeukige, transeptloze kerk, met daarbij nog enkele losstaande gebouwen (afb. 25). Het kerkdak wordt op de scheiding van koor en schip bezet door een dakruiter die door zijn forse spits toch enige allure aan de kerk geeft. De profilering van de ingang van de kerk, haar sobere lancetvormige ramen en het siermet-selwerk onder de goten sluiten zeer nauw aan bij de detaillering in Noord-Scharwoude (afb. 26 en 27). De strakke kloostergebouwen zijn nog geheel in de traditie van de Franciscaner en Capucijner kloosterbouw-kunst geworteld. Met hun rijen rechthoekige ramen en weinig benoembare stijlelementen doen ze enigszins denken aan de enkele jaren daarvoor gebouwde scholen bij de Annakerk. De *pastorie van de St. Antoniuskerk* te Haarlem uit 1906 toont in de toepassing van natuur-en baksteen en in de spaarzame decoratie een sterke invloed van Berlage. Pastoor Royakkers wilde blijkbaar een strak en eenvoudig bouwwerk, dat niet alleen in comfort, maar ook in gevelarchitectuur aan de eisen van de tijd zou zijn aangepast.⁷¹ Deze Berlagiaanse eenvoud was voor de Franciscanen in Nieuwe Niedorp nog te weelderig en werd niet overgenomen.

De Augustijnen, een orde waarvoor Bekkers reeds in Eindhoven de kerk had ontworpen, gaven hem in 1907 opdracht tot het bouwen van de *kapel van Onze Lieve Vrouw van Goeden Raad* in Amsterdam, die als een min of meer zelfstandige aanbouw tegen de St. Augustinuskerk op het Rusland moest komen (afb. 28). De

Afb. 26. Absiskapel van de kerk van het klooster te Nieuwe Niedorp (foto M. Schapelhouman, 4 september 1980).

Augustijner orde propageerde namelijk sedert de oprichting van de Vereniging Onze Lieve Vrouw van Goeden Raad in 1893 deze devotie sterk.⁷² In de kerk in Eindhoven was voor deze devotie al direct een kapel opgenomen.⁷³ Het kleine, rechthoekige bouwterrein aan het Rusland vulde Bekkers met een achzijdige koepelstructuur op vierkante onderbouw en een eraan gelegen ruimte met een hoofdingang die gedeeltelijk als zitruimte, gedeeltelijk als doorgang naar de kerk benut werd. De detaillering was met allerlei classicistische elementen tot een aan de Amsterdamse Nicolaaskerk verwante neobarok geformeerd en vooral bedoeld als aansluiting bij het interieur van de in 1848 en 1864 door P. Girant en H. J. van den Brink gebouwde kerk.⁷⁴ Wel lette Bekkers erop de Corinthi-

71 Zie over de pastorie Eduard de Graaf, *Honderd jaar geschiedenis der parochiekerk van den H. Antonius van Padua te Haarlem*, Haarlem 1944, 95.

72 'Uit de historie der St. Augustinuskerk "De Star"', *De Tijd* 12 januari 1929.

73 Van Leeuwen, o.c. (zie noot 52), 220-222.

74 Kalf, o.c. (zie noot 54), 241; Rosenberg, o.c. (zie noot 2), 114; A. E. d'Ailly en H. F. Wijnman, *Historische Gids van Amsterdam*, Amsterdam 1971, 115.

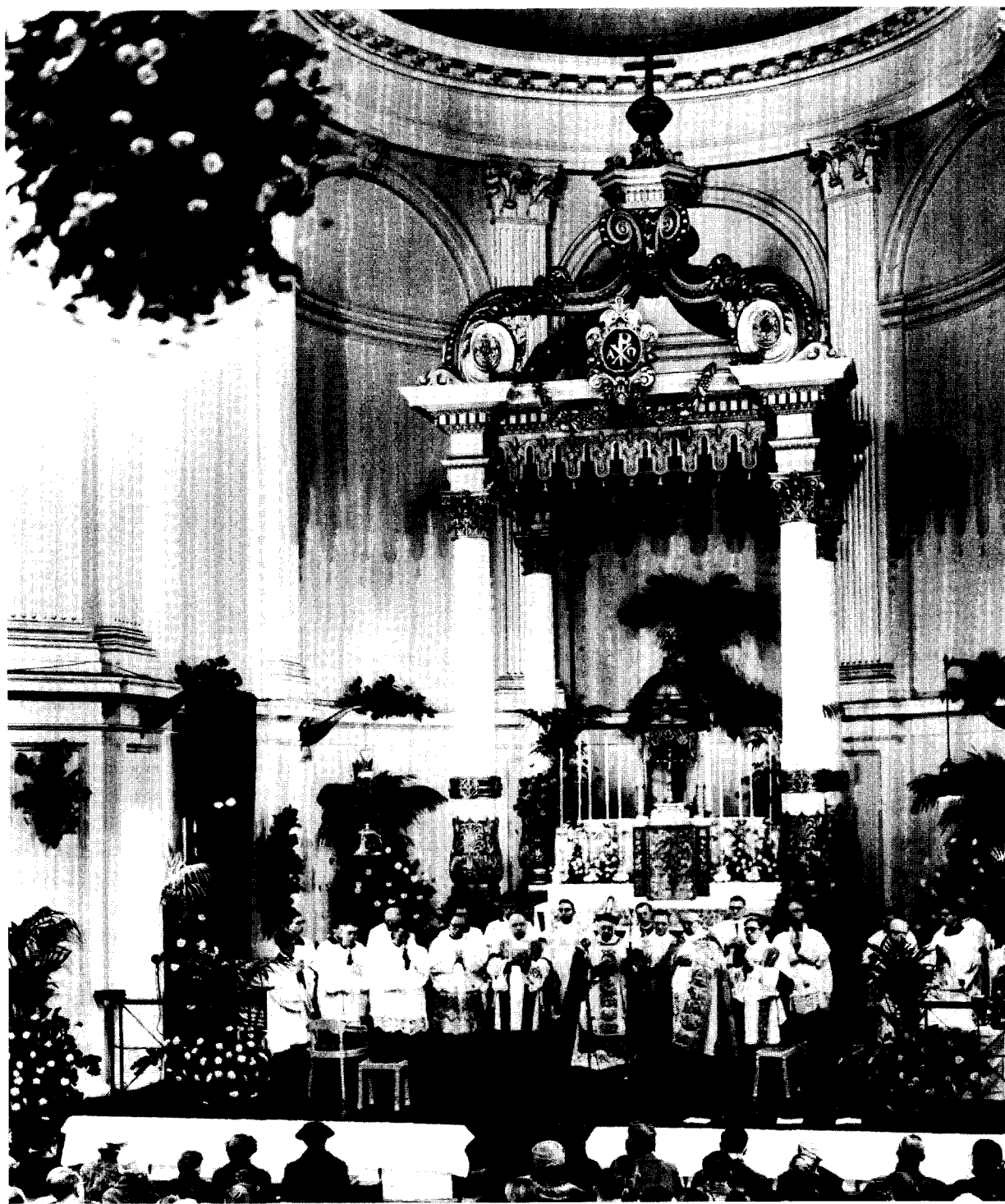

Afb. 27. Detail van de doopkapel van de kerk van de H. Joannes de Doper te Noord-Scharwoude (foto A. W. Gerlagh, 25 juni 1974).

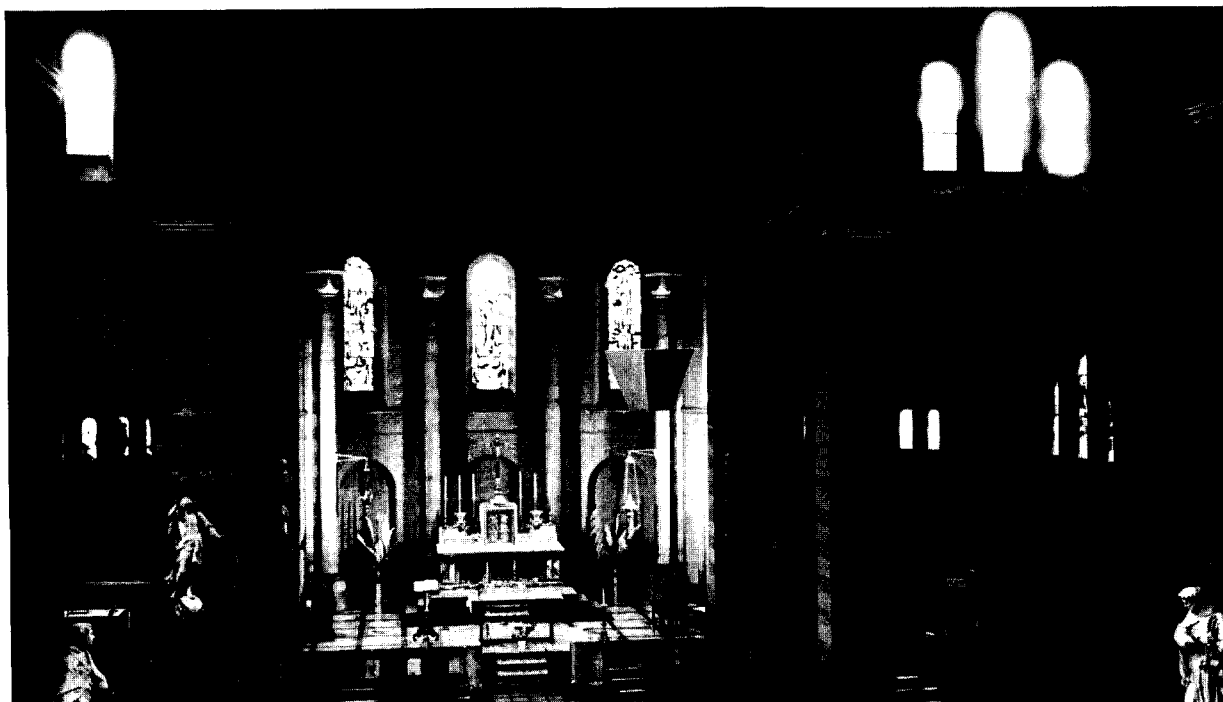

sche orde van de kerk te vervangen door een Ionische, zoals gepast was bij een aan Maria gewijde kapel. De koepel toont duidelijke ontleningen aan de grote vieringkoepel van de St. Nicolaaskerk van Bleys, maar doet door zijn wat spitsere vorm ook wel denken aan de Florentijnse domkoepel. De ronde dakkapellen die vier van de dakvlakken doorbreken, lijken, al dan niet via Bleys, ontleend te zijn aan de Sint Pieter in Rome. Deze kerk had Bekkers al eerder geïnspireerd bij het in 1905 voor zijn eigen parochiekerk, de H. Willibrordus binnen de veste of De Duif, ontworpen hoogaltaar met ciborium, dat, vooral in de bekroning, een aantal vrij letterlijke citaten bevat van Bernini's baldacchino (afb. 29). De op de Romeinse barok teruggaande architect-

◀ Afb. 28. Het Rusland in Amsterdam met de kapel van Onze Lieve Vrouw van Goeden Raad van de St. Augustinuskerk (foto Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam, ca. 1927).

Afb. 29. Interieur van de kerk van de H. Willibrordus binnen de veste, Prinsengracht 754 te Amsterdam, met het door Bekkers ontworpen ciborium. De foto is gemaakt bij het bezoek van Mgr. Huibers ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan, 24 november 1957 (foto Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam).

Afb. 30. Interieur van de kerk van de H. Franciscus van Assisië, Admiraal de Ruyterweg 406 te Amsterdam, gezicht vanaf het zangkoor op het priesterkoor (foto M. Schapelhouman, 30 juli 1974).

tuur van Th. Molkenboers Duifkerk (1857) gaf hier de doorslag voor de te kiezen stijl.⁷⁵

Toen Bekkers ter ore kwam dat de oude schuilkerk van de H. Franciscus van Assisië in de Amsterdamse Kalverstraat, de Boomkerk, gesloopt zou gaan worden ten bate van een nieuw te stichten parochie bij *Sloterdijk*, beval hij zichzelf als architect voor de nieuwe *Boomkerk* aan. Hetzelfde deden ook Jos Cuypers en diens compagnon Jan Stuyt, Eduard Cuypers en Paul J. de Jongh. Hoewel hij omstandig zijn oude relatie met het kerkbestuur in zijn aanbevelingsbrief had uiteengezet, heeft het nog enige voeten in de aarde gehad voordat Bekkers, na een open prijsvraag, de opdracht kreeg.⁷⁶ Hij schreef in zijn brief onder meer hoe hij in 1901 in opdracht van het kerkbestuur de Boomkerk opgemeten had en een verbouwingsplan had opgesteld, in 1904 de schade van een brand in de kerk had

getaxeerd en in 1905 en 1906 rapporten opgemaakt had over de toestand van de kerk en de bijgebouwen. 'Aan alle de mij gedane opdrachten heb ik volgens mijn beste weten voldaan en voor dat alles is geene rekening ingediend omdat dit werk beschouwd werd als voorbereiding voor den nieuwen kerk of den verbouw der kerk.' Dat een eventuele nieuwe kerk stilistisch af zal wijken van zijn neogotische kerken, calculeert Bekkers direct in: 'De meeste der door mij gebouwde kerken zijn gothiek en de nieuwe kerk zal zeker wel gebouwd worden in den stijl dat de bestaande altaren en sieraden van de Boomkerk daarin passend kunnen aangebracht worden, ten bewijze dat mij die stijl niet vreemd is durf ik UEd. verwijzen naar de kapel van O.L.Vr. van Goeden Raad op het Rusland bij de St. Augustinuskerk alhier, welke kapel nog deze maand klaar wordt opgeleverd.'⁷⁷ De kerk die hij uiteindelijk ontwierp was een

75 Kalf, *o.c.* (zie noot 54), 218; Rosenberg, *o.c.* (zie noot 2), 117. Moeilijk is na te gaan of de achthoek, waartoe het driebeukige schip van De Duif zich na twee traveeën verbreedt, van invloed is geweest bij het ontwerpen van de naar centraalbouw neigende viering van de kerk in Noord-Scharwoude.

76 G.A.A., P.A. 433, inv. nr. 276, stukken betreffende de nieuwbouw.

77 Brief van Bekkers aan het kerkbestuur van de Mozes en Aäronkerk d.d. 7 januari 1908, zie vorige noot; 13 tekeningen en blauwdrukken met opmetingen en verbouwingsplannen van de oude kerk, gedateerd 10 december 1900 en 14 januari 1901, bevinden zich in de Historisch-topografische atlas van het G.A.A.

Afb. 31. Extérieur van de hulpkerk van Onze Lieve Vrouw Altijddurende Bijstand, met pastorie, Chasséstraat 91-93 in Amsterdam (foto Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam, juni 1931).

ruim opgezette neoromaanse kerk, overdekt door graatgewelven en met koepelgewelven in Aquitaanse trant in zijbeuken en viering (afb. 9, 30 en 34). Misschien is de architect op het idee van de koepels gekomen door de neobarokke St. Augustinuskerk waar een reeks koepelgewelven de middenbeukstraveeën dekte. Van een duidelijke aanpassing aan de rijke barokke inventarisstukken uit de oude kerk is nauwelijks sprake. Slechts de Jozef- en Maria-altaren, de preekstoel, de doopvont en het orgel vonden een plaats in de kerk. Vier beelden van het oude hoogaltaar werden pas in de jaren 20 tegen pijlers geplaatst.

Bekkers' laatste kerkgebouw was niet meer dan een noodkerkje voor een nieuw gestichte parochie in het snel groeiende westen van Amsterdam. In de Van Rijnstraat, later Chasséstraat, bouwde hij in 1917 een klein zaalkerkje van *Onze Lieve Vrouw Altijddurende Bijstand*, met pastorie, dat tot aan de voltooiing van

een grote, definitieve kerk onderdak aan de parochianen moest bieden (afb. 31). Pas op 11 november 1926, acht jaar na Bekkers' overlijden, werd de nieuwe kerk, gebouwd naar ontwerp van Karel Tholens (1882-1976), geconsecreerd. Bekkers' kerk werd daarop, zoals van begin af aan bedoeld, gebruikt als patronaats- en verenigingsgebouw en is thans, na een grondige verbouwing, in gebruik als buurthuis.⁷⁸

FINANCIËN

Van de beroepen die Bekkers uitoefende was dat van architect het belangrijkste. Hij genoot als zodanig bekendheid bij zijn stadsgenoten en bij de Franciscaner, Augustijner en seculiere geestelijken die zijn opdrachtgevers waren. Zijn bouwkundige praktijk was ook, voor zover na te gaan, de grootste bron van inkomsten. Bij het onderstaande moet er wel rekening mee worden gehouden dat over Bekkers' makelaarschap vrijwel niets bekend is, laat staan op financieel gebied, maar het is onwaarschijnlijk dat deze werkzaamheden meer opleverden dan zijn kerken en andere gebouwen. Toch moet hij als makelaar alleen al in de eerste jaren na 1885 genoeg verdiend hebben om in 1892 een eigen huis te kunnen kopen op de Prinsengracht 1065.

Er is niet naar gestreefd een volledig overzicht te geven over de financiële situatie van de architect, maar er is, vrij willekeurig, een periode van vijf jaar uitgekozen, 1899 tot en met 1903. Ten eerste vallen deze jaren in een tijd waarin de architect vrijwel continu met een aanzienlijke opdracht bezig was; ten tweede is er van deze periode vrij veel archiefmateriaal in de vorm van kasboeken en dergelijke bewaard, wat voor een dergelijk onderzoek onmisbaar is.

In januari 1899 werd de tiende en laatste termijn betaald van de aannemingssom van de H. Hartkerk in Eindhoven. Misschien kregen de architecten, Bekkers en Hegener, toen ook, analoog aan de situatie bij de Annakerk, de laatste 10% van hun honorarium uitbetaald, wat bij een totaal van 4 tot 5% van de aannemingssom op f 468,- tot f 585,- neerkwam. Welk gedeelte hiervan aan Hegener toekwam is niet bekend.⁷⁹

⁷⁸ Korte artikelen in *De Tijd* 11 januari en 19 maart 1917, 16 oktober 1942.

⁷⁹ De totale som waarvoor de kerk werd aangenomen bedroeg

f 116.980,- volgens de certificaten van betaling van de negende en tiende termijn, aanwezig in het archief van het Augustijner klooster te Eindhoven.

Reeds in mei van datzelfde jaar ontving Bekkers de helft van zijn honorarium voor de Annakerk, een bedrag van f 2500,-. In oktober 1900 volgde nog eens 40%, in april 1901 de laatste 10%.⁸⁰ Voor de H. Hartkerk in Haarlem kreeg hij twee gelijke delen uitbetaald (totaal 4% van de aannemingssom), elk van f 3119,-, het ene vermoedelijk eind 1901, het tweede in juli 1903.⁸¹ In het tussenliggende jaar 1902 werd een aanvang gemaakt met de scholen bij de Annakerk, waarvoor Bekkers in het totaal f 2064,- ontving, verdeeld over drie termijnen van 50, 40 en 10%. De laatste termijn kwam in voorjaar 1904 en valt derhalve buiten dit overzicht.⁸²

Met enige voorzichtigheid kan het totaalbedrag dat Bekkers in de genoemde vijf jaar voor zijn werk kreeg worden gesteld op f 13 680,50, wat neerkomt op een inkomen van ruim f 2700,- per jaar. Daarbij komen dan nog de inkomsten uit andere werkzaamheden. Hij voerde enkele verbouwingen uit in opdracht van het oudeliedenhuis Brentano's Steun des Ouderdoms en werkte voor het Maagdenhuis als metselaar en aannemer. Uit de 'Chronologische geschiedenis' van Brentano, te boek gesteld in 1918,⁸³ blijkt dat Bekkers bij een verbouwing in 1898 als loon 5% van het begrote bedrag ontving.⁸⁴ Indien dit percentage ook voor de andere verbouwingen geldt, kreeg hij in augustus 1899 f 74,- voor de verbouw van Utrechtsestraat 17 en in juni 1903 f 716,60 voor een aanzienlijk grotere ingreep bij Herengracht 542. Voor het Maagdenhuis werden diverse privaten aangelegd en kwam de al eerder genoemde serre op de binnenplaats tot stand. In beide gevallen geeft het archief geen specificatie van de kosten, zodat moeilijk na te gaan is hoeveel er aan honora-

rium betaald is. De serre kostte in het totaal, inclusief het loon van de architect, f 3500,-, wat bij een 4%-norm neerkomt op een honorarium van f 135,-. Bekkers verdiende hier echter als aannemer ook nog eens een onbekend bedrag.⁸⁵

Zijn werk als metselaar en ontwerper van verbouwingen leverde de architect, voor zover de bewaard gebleven cijfers daar inzicht in verschaffen, jaarlijks bijverdiensten die minimaal in de buurt van f 200,- kwamen. Met zijn overige inkomsten uit zijn make-laarsschap, als taxateur van de Brandwaarborgmaatschappij Sint Donatus⁸⁶ en als bouwkundig adviseur van de reeds door hem gebouwde kerken (in geval van reparaties en kleine verbouwingen), moet zijn gemiddeld bruto jaarinkomen⁸⁷ minimaal f 3000,- hebben bedragen, voor die tijd een niet onaanzienlijk bedrag. Overigens is weer niet bekend wat hier van afging aan personeelskosten; in ieder geval ontving de bureau-chef als opzichter bij een bouwwerk zijn maandsalaris direct van de opdrachtgever. In 1915, een periode waarin Bekkers weinig opdrachten om handen had, was hij in een dergelijke financiële positie, dat hij, zij het gedeeltelijk met geleend geld, in staat was de huizen die zijn vroegere bureau-chef L. Beirer in eigen beheer gebouwd had, van diens erfgenamen aan te kopen.⁸⁸

DE INVLOED VAN BEKKERS OP HET WERK VAN ZIJN ZOON

Toen P. J. Bekkers op 16 januari 1918 aan longontsteking overleed,⁸⁹ was het bureau ondanks de slechte economische toestand toch aan een grote opdracht be-

bekende taxatierapport, namelijk van de Boomkerk in Amsterdam uit 1904, is zonder betaling vervaardigd. Zie noot 77.

87 In Amsterdam werd op jaarinkomens boven de f 600,- inkomstenbelasting geheven; zie J. M. M. de Meere, 'Inkomensgroei en -ongelijkheid te Amsterdam 1877-1940, een schets', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 13 (maart 1979), 4-8.

88 Zie over Beirer bijlage B. Het is niet bekend of Bekkers ook in huizen handelde. Wel had hij ook voor 1915 al, behalve zijn eigen woonhuis Prinsengracht 1065, minstens één ander pand in eigendom, namelijk Herengracht 25. Dit huis kocht hij in 1910 voor f 7000,- en verkocht het in 1917 voor f 12.005,-. Zie: *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, Amsterdam 1976, 193.

89 Overlijdensbericht van Bekkers, zie noot 47.

80 Kasboek van de kerkbouw, G.A.A., P.A. 434, inv. nr. 311.

81 G.A. Haarlem, archief H. Antonius van Padua, inv. nr. 576 en 580.

82 G.A.A., P.A. 434, inv. nr. 311 en 366.

83 Zie noot 46.

84 Vijf procent was in de 19e eeuw een normaal percentage voor architectenhonoraria, zie W. de Vries Wzn., 'Prof. Eugen H. Gugel, J. C. van Marken en de villa "Rust Roest" te Delft, een moment-opname uit de geschiedenis van het architectenhonorarium in Nederland (1882-1886)', *Bull. KNOB*, 80 (1981), 122. Bekkers schrijft echter in een brief naar aanleiding van de bouw van de kerk in Haarlem dat het gebruikelijke honorarium 4% van de aannemingssom is, G.A. Haarlem, archief H. Antonius van Padua, inv. nr. 576, brief d.d. 22 oktober 1901.

85 Zie noot 41.

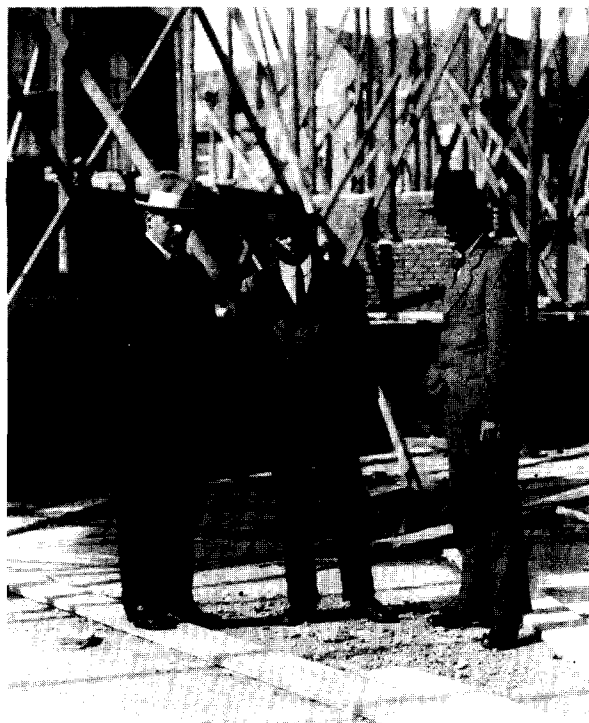
86 Het is de vraag of hij hiervoor betaald werd. Het enige van hem

zig, namelijk het Sint Bavogesticht, een inrichting voor krankzinnige mannen in Voorhout. Het werk hier werd voltooid door Joseph A. M. ('Jos') Bekkers, een zoon van de architect. Het lag voor de hand dat hij zijn vader zou opvolgen gezien zijn opleiding aan de Kunstnijverheidsschool Quellinus en een vierjarige Cursus voor Hoogere Bouwkunst. Praktijkervaring had hij opgedaan op de bureaus van Ed. Cuypers en van zijn vader.⁹⁰

Na de voltooiing van het Sint Bavogesticht en enkele kleine werkzaamheden verkreeg Jos Bekkers in 1921 de opdracht voor de kerk van Onze Lieve Vrouw Koningin van de Vrede te Amsterdam, nadat eerdere plannen van Jan Stuyt te duur waren gebleken (afb. 32).⁹¹ Hiermee trad de jonge architect in het voetspoor

90 *Gedenkboek bij het 30-jarig bestaan van de Katholieke Kunstkring 'De Violier', Violierboek 1901-1931*, Amsterdam 1932, 15.

91 Zie noot 4.

Afb. 32. De architect Jos Bekkers (rechts) op de bouwplaats van het eerste door hem ontworpen kerkgebouw, de kerk van Onze Lieve Vrouw Koningin van de Vrede, Pijnackerstraat 11 te Amsterdam (foto P. H. Bambelt, 1923, *Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam*).

van zijn vader en bouwde tot aan de Tweede Wereldoorlog vrijwel alleen kerken en gebouwen voor katholieke instellingen als scholen, rusthuizen, psychiatrische inrichtingen en dergelijke. In tegenstelling tot zijn vader ontwierp hij ook enkele malen een woonhuis. Het samen met G. Friedhoff in 1930 in de trant van de Delftse School gebouwde huis Apollolaan 119 te Amsterdam is het bekendst.⁹²

Jos Bekkers verhuisde in 1931 met zijn vrouw, Ada Bekkers-Hekking en de kinderen naar Haarlem, waar het architectenbureau tot aan zijn dood gevestigd zou blijven in het pand Kenaupark 17. In de tien jaar tot aan de oorlog had de architect een goed gevulde orderportefeuille, meestal met langlopende projecten als kerken met pastorie, scholen, klooster- en zalencomplexen. Hiervoor had hij geregeld vijf tot zes tekenaars in dienst. De Tweede Wereldoorlog maakte een definitief einde aan het bureau dat, in ieder geval in naam, sinds 1885 bestond. Jos Bekkers zelf werd in juli 1944 door de bezetters opgepakt. De redenen daarvoor zijn niet geheel duidelijk; in ieder geval had hij geweigerd zich in de Kulturkammer in te laten schrijven. In september 1944 werd hij overgebracht naar het concentratiekamp Buchenwald, waar hij in januari 1945 is omgekomen.⁹³

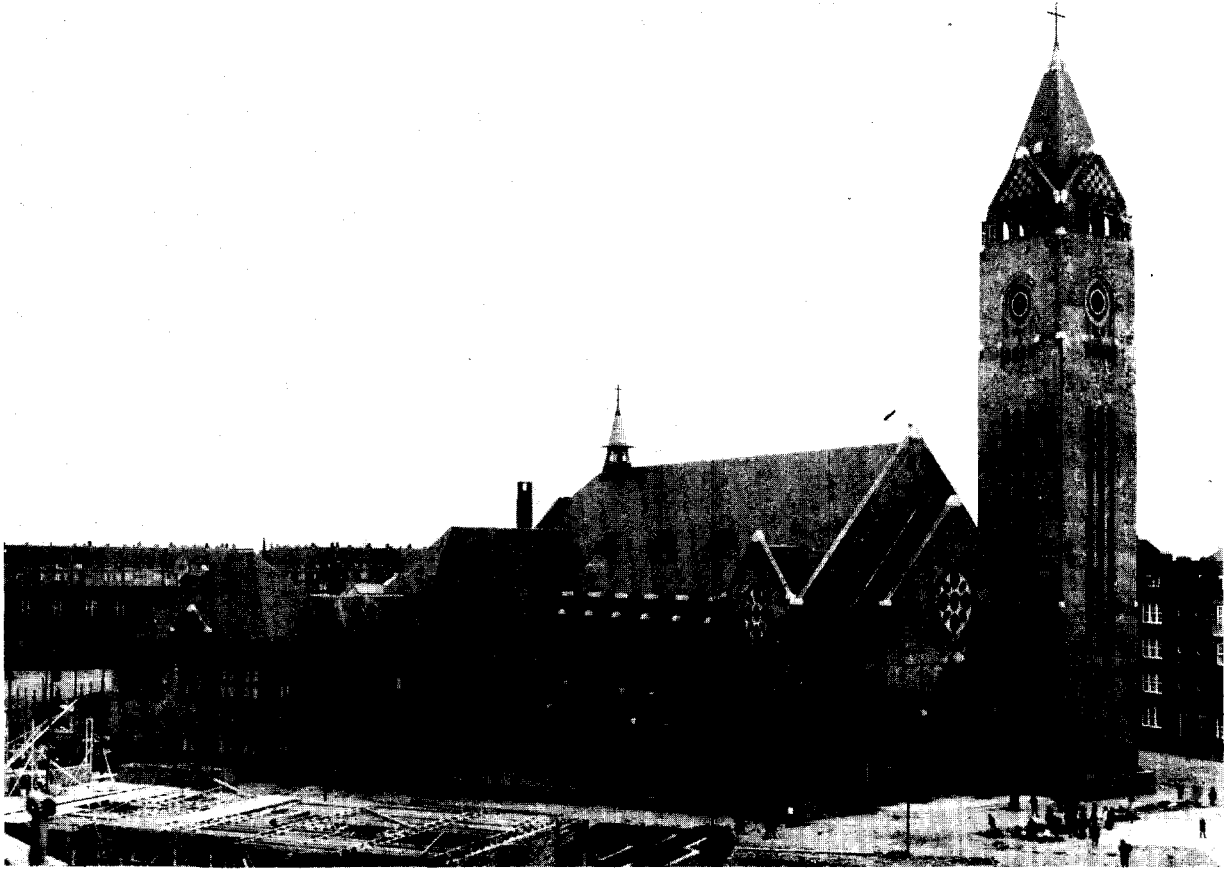
Over de hele reeks Cuypersleerlingen en -volgelingen die in de inleiding van dit artikel genoemd wordt, schrijft Rosenberg: 'Ofschoon zij op hun tijd een verdienstelijk stuk werk wisten te maken (...) kan men niet zeggen, dat zij de ontwikkeling van de bouwkunst ook maar een steek verder hebben gebracht'.⁹⁴ Tegen de achtergrond van de relatie P. J. Bekkers-Jos. Bekkers kunnen bij deze uitspraak wel enkele kanttekeningen worden geplaatst.

In zijn neogotische periode kan men Bekkers mede door het traditionalisme van de opdrachtgevers bezwaarlijk tot de vernieuwers in de kerkelijke architectuur rekenen, hoewel zijn scheppingen uit die tijd bepaald niet onverdienstelijk zijn. De in 1910-1911 gebouwde Boomkerk daarentegen biedt enkele interessante aanknopingspunten met het werk van Jos Bek-

92 F. F. Fraenkel, *Het plan Amsterdam-Zuid van Berlage*, Alphen aan den Rijn z.j., 162, 277.

93 De meeste gegevens zijn mij mondeling meegedeeld door mevrouw A. Bekkers-Hekking in december 1976.

94 Zie noot 2.

Afb. 33. De kerk van Onze Lieve Vrouw Koningin van de Vrede te Amsterdam met pastorie, kort voor de voltooiing (foto P. H. Bambelt, juli 1924, Historisch-topografische atlas, gemeentearchief Amsterdam).

kers. De al genoemde pogingen om een zo goed mogelijk zicht op het altaar te krijgen hebben in alle kerken van laatstgenoemde diepgaande invloed gehad. Het ontwerp dat hij maakte voor zijn eerste kerk, de Vredeskerk in Amsterdam, had niet voor niets als motto: 'Allen zien op het altaar.'⁹⁵ Om een maximale overspanning van het middenschip te verkrijgen liet Jos Bekkers net als veel van zijn collega's, het principe van stenen overwelingen los en ontwierp ziende houten bekappingen, waarbij soms, zoals in de St. Martinuskerk in Zwaag en de Onze Lieve Vrouw Altijddurende Bijstand te Eindhoven-Woensel, de stenen overspanningen van de smalle zijbeuken als inwendige steunberen fungeren. Toch had ook zijn vader al, zij het

slechts eenmaal, een kerkruimte ontworpen met een houten kap, namelijk het kerkje in de Chasséstraat in Amsterdam uit 1917. Het klokkentorentje dat hier tot aan de laatste verbouwing op het dak stond, heeft model gestaan voor het angelustorentje van de Vredeskerk.

De eerste kerk van Jos. Bekkers heeft nog meer aan de Boomkerk van Bekkers sr. ontleend (afb. 33 en 34). Ten eerste de onversneden toren met zijn reeksen verticale, over verschillende verdiepingen doorlopende nissen, de naar alle zijden met drie bogen geopende klokkenverdieping en de vrij lage vierzijdige spits met aan elke zijde een topgevel. Verder zijn deze topgevels, maar bijvoorbeeld ook het timpaan boven de kerkingang en de gehele dakrand van kerk en pastorie, met gekleurde tegels bezet, wat ook weer herinneringen

95 Zie noot 4.

Afb. 34. De kerk van de H. Franciscus van Assisië aan de Admiraal de Ruyterweg in Amsterdam, de laatste grote kerk van P. J. Bekkers (foto M. Schapelhouman, 30 juli 1974).

aan de Boomkerk opwekt. Jos Bekkers werkte later vaker met tegels, echter niet meer aan het exterieur, maar in het interieur. Een fraai voorbeeld hiervan is de onvoltooide hulpkerk van de H. Jacobus de Meerdere in Zwaagdijk-West, waar de vloer van het koor met polychrome tegels, deels met figuratieve voorstellingen, belegd is, alles naar ontwerp van de architect. Jos' belangstelling voor kunstnijverheid, die zich onder meer uit in het ontwerpen van tegels, altaren en liturgisch vaatwerk⁹⁶ kan heel goed komen doordat hij enige tijd op het bureau van Ed. Cuypers heeft gewerkt, die immers zelf een groot kunstnijverheidsatelier, Het Huis, leidde.⁹⁷ Misschien is Jos Bekkers wel degene die

de tegeltableaus aan de Boomkerk heeft ontworpen, maar enige zekerheid daarover is niet meer te krijgen.

Concluderend kan gezegd worden dat P. J. Bekkers, naast de algemene verdiensten die hij als architect gehad heeft, wel degelijk, door enkele eigen ontwerpen, maar meer nog als leermeester van zijn zoon, iets heeft bijgedragen aan de ontwikkelingen in de kerkbouw. Hij is een figuur die de kloof tussen de neogotiek en de stromingen uit de jaren 20 en 30, waarin zijn zoon een rol speelde naast ontwerpers als Jan Stuyt, Jos Cuypers, A. J. Kropholler, L. en J. A. van der Laan, Karel Tholens en anderen, heeft helpen overbruggen en tot die nieuwe richtingen mede een aanzet heeft gegeven.

BIJLAGE A

LIJST VAN WERKEN VAN P. J. BEKKERS

- Amsterdam, Gebouw der Maatschappij voor den Werkenden Stand, Kloveniersburgwal 87-89. Het is mogelijk, hoewel zeer onwaarschijnlijk, dat Bekkers hier is opgetreden als assistent of compagnon van de eigenlijke architect van het gebouw, L. W. Beirer. Prijsvraag uitgeschreven november 1880, juryrapport april 1881, volgens bestek te voltooien voor februari 1883.⁹⁸
- Reusel, kerk van Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, samen met A. A. M. Bruning, Kerkstraat. Tekeningen begin 1894, eerste-steenlegging 24 juli 1895, ingebruikname 1896. Oorlogsschade in september 1944, waarbij o.a. de torenspits vernield werd. Deze is nadien lager herbouwd. In de jaren 60 is de neogotische inrichting (Atelier Jan Custers te Stratum) grotendeels verwijderd, in 1970 is het gehele interieur wit geschilderd.⁹⁹
- Eindhoven, H. Hart- of Augustijnkerk of Paterskerk, samen met J. P. I. Hegener, Kanaalstraat. Tekeningen februari 1896, aanbesteding begin 1897, eerste-steenlegging 8 mei 1897, ingebruikname 26 mei 1898, consecratie 6 maart 1916. De complete neogo-

⁹⁶ *Feestuitgave bij het zestigjarig bestaan van het St. Bernulphusgilde, Gedenkboek 1929*, 137 en 159.

⁹⁷ Ed. Cuypers, 'Kijkjes in het Atelier voor decoratieve kunst "Het Huis"', *Het Huis oud en nieuw*, 3 (1905), 161-175; Gerlagh, o.c. (zie noot 28), 8-11.

⁹⁸ 'Het nieuwe gebouw van de Maatschappij voor den Werkenden Stand te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad*, 1 (1881), 173-174, vergelijk 67-68. Zie ook bijlage B.

⁹⁹ Zie noot 51 en verder: dossier Reusel in archief Bisdom 's-Hertogenbosch.

tische inrichting, voornamelijk Atelier Jan Custers te Stratum, bewaard.¹⁰⁰

Amsterdam, St. Annakerk, Wittenburgergracht 5, met pastorie. Tekeningen maart, juni en december 1898, aanbesteding 13 april 1899, eerste-steenlegging 18 september 1899, ingebruikname en consecratie 20 september 1900. Altaren en preekstoel van Atelier F. W. Mengelberg te Utrecht na sluiting van de kerk (1970) deels vernield, deels verspreid. Kerkbanken nu te Monnickendam, orgel te Volendam. Kerk met uitzondering van de pastorie gesloopt na jaar 1978.¹⁰¹

— Opmeting en verbouwingsplan voor de 18e-eeuwse schuilkerk van de H. Franciscus van Assisië, De Boom, Kalverstraat 213-215 te Amsterdam, december 1900 en januari 1901; niet uitgevoerd.¹⁰²

— Haarlem, hulpkerk van het Allerheiligste Hart, Kleverparkweg 15, met pastorie. Tekeningen maart 1901, aanbesteding 3 mei 1901, eerste-steenlegging 24 oktober 1901, ingebruikname en consecratie 11 september 1902. De complete neogotische inrichting, voornamelijk Atelier J. P. Maas te Haarlem bewaard.¹⁰³

— Amsterdam, serre op de binnenplaats van het R.K. Maagdenhuis, Spui 21. Ontworpen en gebouwd na jaar 1901. Door Bekkers in eigen beheer gebouwd. Bij de verbouwingen van 1954 verloren gegaan.¹⁰⁴

— Amsterdam, klooster en scholen van de H. Gerardus Majella, voor de St. Annaparochie, Grote Wittenburgerstraat 7 en 9-17. Tekeningen voorjaar 1902, aanbesteding 18 juni 1902, ingebruikname eind 1903. Afgebroken 1974.¹⁰⁵

— Amsterdam, grote verbouwing Herengracht 542,

maart tot december 1903. De nummers 542 en 544 zijn in 1930-1932 vervangen door Huize St. Antonius van P. J. Pieters.¹⁰⁶

— Herstelplan voor de Boomkerk te Amsterdam na brand, juli 1904.¹⁰⁷

— Noord-Scharwoude, kerk van St. Joannes de Doper, Dorpsstraat. Tekeningen januari 1905, eerste-steenlegging 26 juli 1905, ingebruikname 26 september 1906, consecratie 29 april 1907. De complete neogotische inrichting, atelier J. P. Maas te Haarlem, bewaard.¹⁰⁸

— Amsterdam, hoofdaltaar met ciborium van de H. Willibrordus binnen de Veste, De Duif, Prinsengracht 754. Tekeningen omstreeks januari 1905, oplevering juni-juli 1905. Uitgevoerd door de firma Van den Bossche & Crevels. Het altaar is nog in zijn oorspronkelijke staat.¹⁰⁹

— Nieuwe Niedorp, Franciscaner klooster, Oude Provinciale Weg 17. Bouw omstreeks 1905-1906.¹¹⁰

— Haarlem, pastorie bij de St. Antoniuskerk, Nieuwe Groenmarkt 12. Tekeningen september 1905, aanbesteding 14 november 1905, ingebruikname december 1906.¹¹¹

— Amsterdam, kapel van Onze Lieve Vrouw van Goeden Raad bij de St. Augustinuskerk, Rusland 7. Tekeningen maart 1907, ingebruikname en consecratie 1908. De kapel is, gelijk met de kerk, in 1929 gesloten en in 1955 afgebroken.¹¹²

— Amsterdam, ingrijpende verbouwing woon- en winkelhuis Herengracht 589, hoek Utrechtsestraat. Tekeningen maart 1907, aanbesteding april 1907, voltooiing 1909 (?). Van het pand werden onder meer de twee gevels aan de straatzijde geheel nieuw

¹⁰⁰ Zie voor bronnen en literatuur Van Leeuwen, *o.c.* (zie noot 52); voorts: 'Bij het 50-jarig jubilé der Augustijnenkerk', *Rooms Leven*, *Weekblad voor katholiek Eindhoven*, 30 (4 juni 1948) nr. 23.

¹⁰¹ Kalf, *o.c.* (zie noot 54), 239; A. W. Gerlagh, *De Parochiekerk van de H. Anna te Amsterdam, haar geschiedenis en haar architect*, candidaatscriptie Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam 1974; exemplaren hiervan aanwezig op voornoemd instituut, het gemeentearchief en het Amsterdams Historisch Museum; G.A.A., P.A. 434 (kerkarchief).

¹⁰² Zie noot 77.

¹⁰³ Zie noot 66 en verder: Kalf, *o.c.* (zie noot 54), 196; de Graaf, *o.c.* (zie noot 71), 93-95; 'Verslag V van de diocesane commissie van de kerkelijke monumenten van het Bisdom Haarlem', *Analecta voor het Bisdom Haarlem*, 17 (1970), 127-128; Rosenberg, *o.c.* (zie noot 2), 93, 132; G.A. Haarlem, archief St. Antonius van Padua.

¹⁰⁴ Zie noot 41.

¹⁰⁵ G.A.A., P.A. 434, inv. nr. 189, 311, 365-373.

¹⁰⁶ Beuns, *o.c.* (zie noot 46), 41-42; *Vier eeuwen Herengracht* (zie noot 88), 595.

¹⁰⁷ Zie noot 77; hiervan zijn geen tekeningen bewaard.

¹⁰⁸ Kalf, *o.c.* (zie noot 54), 211; Rosenberg, *o.c.* (zie noot 2), 93, 144.

¹⁰⁹ Kalf, *o.c.*, 218; Eerste verslag diocesane commissie (zie noot 5), 16.

¹¹⁰ De enige in het kader van dit onderzoek gevonden vermelding is in een brief van Bekkers aan het kerkbestuur van de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam, d.d. 7 januari 1908: G.A.A., P.A. 433, inv. nr. 276.

¹¹¹ Zie noot 71; G.A. Haarlem, archief H. Antonius van Padua, inv. nr. 509-512.

¹¹² Kalf, *o.c.* (zie noot 54), 241.

gebouwd. Bij de verbreding van de Utrechtsestraat in 1926 afgebroken.¹¹³

- Deurningen, ontwerp voor het Sint Vincentiusgesticht, in opdracht van de 'Centrale Vereeniging voor Kinderbescherming in het Aartsbisdom Utrecht en het bisdom Haarlem', omstreeks 1908. De bouw is niet doorgegaan omdat de vereniging een bestaand Franciscaneninternaat te Harreveld kon aankopen.¹¹⁴
- Amsterdam, voorheen Sloterdijk, kerk van de H. Franciscus van Assisië of de nieuwe Boomkerk, Admiraal de Ruyterweg 406, met pastorie. Tekeningen september en oktober 1908 en april 1909, aanbesteding 4 juni 1909, begin bouw 10 juli 1909, eerste-steenlegging 6 april 1910, ingebruikname en consecratie 7 mei 1911.¹¹⁵
- Haarlem, St. Antoniuschool en patronaatsgebouw, Zijlsingel 2, voor de St. Antoniusparochie. Tekeningen mei 1912, ingebruikname 9 april 1913.¹¹⁶
- Amsterdam, Mariaschool, Admiraal de Ruyterweg 410, voor de parochie van de Boomkerk. Tekeningen 1915, begin bouw voorjaar 1916, ingebruikname 4 september 1916.¹¹⁷
- Amsterdam, 'noodkerk' Onze Lieve Vrouw Altijd-durende Bijstand, Chasséstraat 91, met pastorie. Tekeningen 1916, begin bouw januari 1917, eerste-steenlegging 18 of 19 maart 1917, consecratie 23 oktober 1917.¹¹⁸
- Voorhout, St. Bavogesticht voor krankzinnige mannen, omstreeks 1917-1918, voltooid door Jos Bekkers.¹¹⁹

BIJLAGE B

BIOGRAFISCHE GEGEVENS EN WERKLIJSTEN VAN ENKELE VERMELDE ARCHITECTEN

Josephus Antonius Maria ('Jos') Bekkers, geboren 8 februari 1892 te Amsterdam. Architect, opvolger van zijn vader P. J. Bekkers na diens overlijden in januari 1918. Opleiding op de Kunstnijverheidsschool Quellinus en de vierjarige Cursus van Hoogere Bouwkunst, praktijkervaring op de bureaus van Eduard Cuypers en van zijn vader. Lid van het Sint Bernulphusgilde en van de Katholieke Kunstkring De Violier. Woonde te Amsterdam eerst Prinsengracht 1065, sinds zijn huwelijk met Ada Hekking in mei 1925 Jan Luykenstraat 22 (een van de door L. W. Beirer gebouwde en door P. J. Bekkers aangekochte panden) en vanaf januari 1931 te Haarlem, Kenaupark 17. Jos Bekkers is in juli 1944 door de Duitsers gearresteerd en omstreeks 20 januari 1945 omgekomen in het concentratiekamp Buchenwald. Hij bouwde vooral kerken en gebouwen voor R.K. instellingen, daarnaast ook enkele malen woonhuizen voor familie of vrienden. Ontwierp bovendien kerkmeubilair en liturgische voorwerpen als altaren, preekstoelen, altaarschellen, wierookvaten, kandelaars, communiebanken, e.d. Hij was bevriend met de beeldhouwer C. A. Smout (1876-1961) die vrijwel alle beeldhouwwerk in door hem ontworpen gebouwen vervaardigde.

*Lijst van werken*¹²⁰

- St. Bavogesticht te Voorhout, voltooiing van het door P. J. Bekkers ontworpen gebouw, 1918 e.v., uitbreiding 1925.
- Psychiatrische inrichtingen van de H. Anna en van de H. Servaas te Venray, begonnen 1925, bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nog niet voltooid.

113 Beuns, o.c. (zie noot 46), 45; *Vier eenwen Herengracht* (zie noot 88), 371-372.

114 P. Toeijsmans, *Van Haevessate tot Gouden Huis*, Harreveld 1962, 37-38.

115 L. Engelbregt, *De Gouden Boom, gedenkschrift, uitgegeven bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de parochiekerk van St. Franciscus van Assisië te Amsterdam*, z.pl. 1961; G.A.A., P.A. 433 (kerkarchief).

116 De Graaf, o.c. (zie noot 71), 95; G.A. Haarlem, archief H. Antonius van Padua, inv. nr. 749-750.

117 Engelbregt, o.c. (zie noot 115), 23-24; *De Tijd* 5 mei 1915; G.A.A., P.A. 433, inv. nr. 545-546.

118 'De nieuwe Parochie', *De Tijd* 11 januari en 19 maart 1917 en 16 oktober 1942.

119 Het gesticht wordt vermeld in de biografie van Jos Bekkers in *Gedenkboek De Violier* (zie noot 90), 15, 34; in het kader van dit artikel is geen verder onderzoek hiernaar gedaan.

120 Deze lijst is grotendeels gebaseerd op het *Gedenkboek De Violier* (zie noot 90) en mondelinge informatie van mevrouw A. Bekkers-Hekking (zie noot 1 en 93).

- St. Mariagesticht te Noordwijkerhout, 1927-1932.
- Nieuwbouw van de psychiatrische inrichting Jonkerbos te Nijmegen.
- Uitbreiding van de kerk van de zwakzinnigeninrichting te Coudewater (Rosmalen).
- Kerk van Onze Lieve Vrouw Koningin van de Vrede (Vredeskerk) te Amsterdam, met pastorie, scholen, klooster, zalencomplex e.d., 1922-1930.¹²¹
- Verbouwing van de R.K. kerk te Wormer, ca. 1926.
- Kerk van de H. Jacobus de Meerdere te Zwaagdijk-West, 1929-1931, onvoltooid.¹²²
- Kerk van Onze Lieve Vrouw Altijddurende Bijstand te Eindhoven-Woensel, 1930-1931, thans als kerk buiten gebruik.¹²³
- Kerk van Onze Lieve Vrouw Altijddurende Bijstand te Santpoort-Noord, ingewijd 1932.
- Kerk van de H. Martinus te Zwaag, 1932-1933.
- School te Edam, ca. 1925-1926.
- Zusterschool te Velsen, gesloopt.
- Dubbele villa te Zandvoort (één helft als eigen zomerhuis, andere helft voor de verhuur), ca. 1930, gesloopt tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹²⁴
- Woonhuis J. ten Brink, Apollolaan 119 te Amsterdam, samen met G. Friedhoff, 1930.¹²⁵
- Enkele kleine verbouwingen aan de villa Koninginneweg 18 te Amsterdam (H. P. Berlage, 1907).
- Rusthuis St. Jozef te Beverwijk, begonnen 1925.
- Jongenspensionaat te Eindhoven (vermoedelijk uitbreiding van pensionaat Eikenburg).
- Uitbreiding van het Oud Burgeren Gasthuis, Molstraat te Nijmegen, afgebroken 1970.

Hermanus Bekkers, geboren te Dordrecht 12 maart 1841. Vestigde zich 19 juli 1870 vanuit Delfshaven te Tilburg als timmerman, noemt zich later architect. Overleden in Tilburg op 15 augustus 1911. Hij is recentelijk enkele malen verward met P. J. Bekkers, van wie hij geen familie is.

Lijst van werken

- Kerk van St. Petrus' Banden te Bladel, 1879-1880.
- Kerk van St. Lambertus te Vessem, 1881-1882.
- Kerk van St. Willibrordus te Eersel, grootscheepse verbouwing van interieur en ramen, 1882 en volgende jaren.
- Kerk van St. Servatius te Wijbosch bij Schijndel, 1883-1884.¹²⁶ Toen in 1882 het binnenwerk van het noordertransept van de St. Petruskerk te Vught van Charles Weber instortte, stelden drie architecten een rapport op. Dit waren J. Bolsius uit 's-Hertogenbosch, F. Goyart en H. Bekkers, beiden uit Tilburg. Het rapport werd uitgebracht op 14 maart 1883.¹²⁷

Ludwig Wilhelm Beirer, geboren te Kupferzell, Kreis Öhringen (Württemberg) 24 maart 1848, overleden te 's-Gravenhage 27 februari 1915. Architect; leraar bouwkundig en werktuigkundig tekenen aan de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers en aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid, 1881-1901.¹²⁸ Sinds eind 1880 werkzaam in Amsterdam, in november 1882 ingeschreven in het bevolkingsregister. Werkte tot ca. 1903 als zelfstandig architect, werd daarna bureauchef

¹²¹ Nuijen, o.c. (zie noot 4); C. M. van Moorsel, 'Moderne Katholieke Kerkbouwkunst', *Het Gildeboek*, 8 (1926), 153; *Gedenboek St. Bernulphusgilde* (zie noot 96), 156.

¹²² Ontwerptekening afgebeeld in *Gedenboek St. Bernulphusgilde*, 9.

¹²³ Zie ook: Walter Kramer, 'Land zonder kerken? Wanneer God de huur wordt opgezegd', *Plan*, 7 (oktober 1976) nr. 10, 40-41.

¹²⁴ J. G. Wattjes, *Moderne Nederlandsche villa's en landhuizen*, Amsterdam 1931, 25-27.

¹²⁵ Zie noot 92 en verder: *Amsterdamse gebouwen 1880-1980*, Utrecht-Antwerpen 1981, 284.

¹²⁶ Kalf, o.c. (zie noot 54), 384, 348 en 395. Zie over Bladel verder o.a.: J. W. M. Peijnenburg, *Geschiedenis van Bladel en levensbeschrijving van August Smieders*, Eersel 1962, 14-15; N. A. J. C. van Limpt, *Bladel en Netersel in oude ansichten*, Zaltbommel 1972, afb. 8 en 9. De kerk van Bladel is in 1927 afgebroken. Zie over Wijbosch o.a.: A. J. L. van Bokhoven, *Schijndel in oude ansichten*,

Zaltbommel 1975, 58-59. Drie zeer simpele ontwerptekeningen, gesigneerd en gedateerd (H. Bekkers, februari en maart 1883), bevinden zich in het dossier Wijbosch, archief Bisdome 's-Hertogenbosch. Tekeningen van de pastorie in het archief van de St. Jan te 's-Hertogenbosch. De kerk van Wijbosch is in 1944 zwaar beschadigd en in 1945 afgebroken. De kerk van Vessem is vrijwel gaaf bewaard gebleven. Zie over Eersel: *Jubeljaar 1981, St. Willibrorduskerk Eersel*, z.pl. 1981, 15-17. Na de ingrijpende verbouwing door H. W. Valk in 1930 bleef alleen in het schip de verbouwing van Bekkers zichtbaar. De raamtraceringen zijn identiek met die in Vessem.

¹²⁷ Rapport aanwezig op het bisschoppelijk bouw bureau te 's-Hertogenbosch.

¹²⁸ Amsterdamse adresboeken 1896-1911; W. B. G. Molkenboer, *De eerste vijf en twintig jaren uit de geschiedenis van een Amsterdamse Kunstschool 1881-1906*, z.pl. 1906, 8-9.

bij P. J. Bekkers. Op 18 juni 1910 vertrokken naar Öhringen (Württemberg). Een deel van de door hem ontworpen woonhuizen werd door hem in eigen beheer gebouwd en geëxploiteerd. Na zijn overlijden zijn deze door zijn erfgenaam te koop aangeboden aan P. J. Bekkers, die het aanbod accepteerde. Beirers eerste werk zou hij samen met de architect J. J. Bekker ontworpen hebben; aangezien iemand van die naam noch in de Algemene Adresboeken noch in het bevolkingsregister voorkomt, zou het hier om P. J. Bekkers kunnen gaan, maar enige zekerheid hieromtrent is er niet.

Lijst van werken (alle te Amsterdam)

- Gebouw der Maatschappij voor den Werkenden Stand, Kloveniersburgwal 87-89, 1881-1882, samen met 'J. J. Bekker'.¹²⁹
- Monument voor Dr. Samuel Sarphati, Sarphatipark, 1886, samen met J. R. de Kruijff.¹³⁰
- Drie woonhuizen Jan Luykenstraat 22-26, 1896-1897.¹³¹
- Drie villa's Van Eeghenstraat 62-64 en Jacob Obrechtstraat 2, 1899-1902.¹³²
- Negen woonhuizen Paulus Potterstraat 12-28, 1900.¹³³
- Vier woonhuizen Paulus Potterstraat 32-38, ca. 1901-1902.¹³⁴
- Villa Paulus Potterstraat 8, 1902.¹³⁵
- Vier woonhuizen Jan Luykenstraat 42-48, ca. 1903.¹³⁶

Arnoldus Antonius Maria Bruning, geboren te Amsterdam 30 september 1857. Verbleef van april tot november 1879 te Beugen en van april 1880 tot februari 1883 te 's-Gravenhage. Getrouwd op 23 juni 1900 en

op diezelfde datum verhuisd naar Haarlem. Overleden 30 oktober 1944 in een rusthuis te Heemstede. Werkte wellicht mee aan de restauratie en uitbreiding van de kerk te Beugen (P. J. H. Cuypers, 1875-1879), leerling van Cuypers bij de bouw van het Rijksmuseum, compagnon en vriend van P. J. Bekkers.

Lijst van werken

- Twee woon- en winkelhuizen Leidsestraat 83-85 te Amsterdam, 1892.¹³⁷
- Kerk van de H. Engelmundus te Driehuis (Velsen), 1893-1894.¹³⁸
- Kerk van O.L.V. Hemelvaart te Reusel, 1894-1896, samen met P. J. Bekkers.
- Kerk van de HH. Elisabeth en Barbara te Haarlem, 1903-1907.¹³⁹
- Uitbreiding met koor en transept van de kerk van de H. Joannes de Doper te Grootebroek (Th. Molkenboer, 1861), 1905.¹⁴⁰
- Toren van de St. Laurentius te Weesp (Th. Asseler, 1875), ca. 1905.¹⁴¹

Josephus Petrus Ignatius Hegener, geboren te Amsterdam 8 juli 1864. Woonde van augustus 1878 tot augustus 1881 te Oudenbosch en van april 1884 tot juni 1891 in Antwerpen. Overleden te Amsterdam 8 juli 1933. Bouwkundige, die mogelijk leerling van P. J. H. Cuypers is geweest tijdens de bouw van het Rijksmuseum en die wellicht in Antwerpen heeft gestudeerd. Van hem zijn slechts drie werken bekend:

- H. Hart- of Augustijnenkerk te Eindhoven, 1895-1898, samen met P. J. Bekkers.
- Winkelhuis firma L. Kern & Zoon, Utrechtsestraat 38 te Amsterdam, eind 19e eeuw.¹⁴²

¹²⁹ Zie noot 98.

¹³⁰ *Amsterdamse gebouwen* (zie noot 125), 290.

¹³¹ 'Stedebouwkundige maatregelen betreffende het Museumplein en omgeving, advies van de Amsterdamse raad voor de Stedebouw', *Gemeenteblad* 1978, bijlage Q, 25; *Amsterdamse gebouwen* (zie noot 125), 278.

¹³² *Bouwkundig Weekblad*, 19 (1899), 195; *Amsterdamse gebouwen*, 13, 278.

¹³³ Stedebouwkundige maatregelen (zie noot 131), 27.

¹³⁴ Stedebouwkundige maatregelen, 58; *Gemeenteblad* 1901, dl. 1, 1939, *Gemeenteblad* 1902, dl. 11, 13.

¹³⁵ Stedebouwkundige maatregelen, 25; *Gemeenteblad* 1901, dl. 1, 179, dl. 11, 293.

¹³⁶ *Gemeenteblad* 1902, dl. 1, 2087, dl. 11, 1502.

¹³⁷ *Bouwkundig Weekblad* 1892, 62. Zie over Bruning ook Rosenberg, o.c. (zie noot 2), 94 en *Naar gotieken kunstzin, Kerkelijke Kunst en Cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw*, catalogus 's-Hertogenbosch 1979, 35; hierin worden P. J. Bekkers en Arnold Bruning abusievelijk als niet-Cuypersleerlingen genoemd.

¹³⁸ Kalf, o.c. (zie noot 54), 250.

¹³⁹ Verslag v (zie noot 103), 129; Kalf, o.c., 195.

¹⁴⁰ Kalf, o.c., 287.

¹⁴¹ Kalf, o.c., 311; Rosenberg, o.c. (zie noot 2), 94.

¹⁴² *Album van Winkelhuizen*, Nijmegen en Arnhem z.j., plaat 99, 100.

- Sint Antonia Kweekschool en School voor M.U.L.O., Korte Prinsengracht 15-21 te Amsterdam, 1910.¹⁴³

Petrus Joë's Stephanus Pieters, geboren te Amsterdam 26 december 1869, overleden aldaar 23 augustus 1959. Zoon van de timmerman J. C. Pieters (1826-1882). Bouwkundige opleiding bij P. J. A. Gabriël (1834-na 1895), hoofdopzichter bij de bouw van het O.L.V. Gasthuis te Amsterdam (A. C. Bleys, 1895-1899), de St. Annakerk te Amsterdam en de H. Hartkerk te Haarlem (P. J. Bekkers 1898-1902), de St. Leonarduskerk te 's-Hertogenbosch (J. Dony, 1904-1905). Sinds 1914 zelfstandig architect, werkzaam tot ca. 1950.¹⁴⁴

Lijst van werken

- Brentano's Steun des Ouderdoms, Keizersgracht 617-629 te Amsterdam, 1919-1922.
- Huize St. Antonius, voor Brentano's Steun des Ouderdoms, Herengracht 542-544, 1930-1932.¹⁴⁵
- Toren van de St. Bonifaciuskerk te Amsterdam (E. J. Margry, 1885-1886), 1926.¹⁴⁶
- Theresia-rustoord te Ouderkerk aan de Amstel.
- Klooster te Aalsmeer.
- Amsterdamsche Bank te 's-Hertogenbosch.
- Diverse scholen en tehuizen, diverse vestigingen van de Nederlandsche Middenstandsbank.

¹⁴³ In de prentbriefkaartenverzameling van L. C. Schade van Westrum te Amsterdam bevindt zich een door Hegener, waarschijnlijk met reclameoogmerk, uitgegeven en door hemzelf verzonden kaart van de school, waarop hij als de architect ervan vermeld staat.

¹⁴⁴ *Gedenkboek 'De Violier'* (zie noot 90), 27, 59; hieraan is ook het grootste deel van de lijst van werken ontleend; 'In Memoriam P. J. S. Pieters', *De Nieuwe Dag* 28 augustus 1959.

SUMMARY

The career of architect P. J. Bekkers (1859-1918) may serve as an example for the careers of many architects of the time. His oeuvre was small, his principals were almost exclusively the Roman-Catholic clergy and religious orders and shortly after his death his name fell into oblivion. An attempt has been made to find out of what elements his training may have consisted, a training he received on the building-site of the *Rijksmuseum* from P. J. H. Cuypers. Many questions could not be answered. The small number of his works may well have been the reason that he practised other professions than that of architect. Thus he worked as a mason, as a furniture broker and as a valuer. Yet it appears that he had a decent yearly income from his building practice. Stylistically a development can be seen from a gradually drier sort of Neo-Gothic to Neo-Romanesque. Both in style and in the development of the plans of his churches clear parallels can be seen with other architects. On the basis of various, often returning details a certain distinctive architecture peculiar to this architect can be discerned. Bekkers was accessible to new developments in church building, but the new traits come to the fore to a far stronger extent in the works of his son Jos Bekkers (1892-1945).

¹⁴⁵ Diverse stukken in archief Brentano's Steun des Ouderdoms, G.A.A., P.A. 439. Zie over Huize St. Antonius ook: *Vier eeuwen Herengracht* (zie noot 88), 395.

¹⁴⁶ Zie voor de datering: *Catalogus van de verling te houden op woensdag 23 maart 1983 (...) in opdracht van het kerkbestuur van de parochie H. Bonifatius*, 2.

BOEKBESPREKING

DE STAD DELFT: VORMING EN RUIMTELIJKE
ONTWIKKELING IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Interpretatie van 25 jaar binnenstadsonderzoek

J. J. Raue

Delftse Universitaire Pers, Delft 1982
(327 pp.; ISBN 90-6275-092-3; f 74,50)

De schrijver, architect in Delft, geeft in zijn Delftse proefschrift nieuwe inzichten in de oudste geschiedenis van zijn stad, waaraan sinds het boekje van J. F. Niermeyer (1944) slechts detailstudies waren gewijd. Geïnspireerd door P. C. Visser (*Delftse studiën*, 1967) maakt hij een ruim gebruik van de gegevens over de tynsen en erfpacht van Delftse percelen, geïnd door de graven van Holland, maar de basis van de studie vormen de uitkomsten van het archeologische stadskernonderzoek van de laatste decennia.

Delft ontstond als nederzetting midden in een wildernis waar de graven van Holland sinds de tiende eeuw, misschien iets eerder, het ontginningswerk zelf ter hand hadden genomen vanuit grafelijke hoven, of bevorderd hadden door uitgifte van woeste grond aan leenmannen. Niermeyer wees hier al op, maar pas Raue, ongetwijfeld beïnvloed door H. van der Lindens werk over de ontginning van de Hollands-Utrechtse laagvlakte (*De Cope*, 1956), heeft het ontginningspatroon van het omliggende gebied te zamen met de structuur van de oudste gedeelten van de stad systematisch bestudeerd en onderzocht in hoeverre het eerste de laatste heeft bepaald.

Hij maakt onder meer duidelijk dat de loop van enige in later tijd verzande kreek, behorend bij het zogenaamde Gantel-stelsel, voor de opkomst van Delft van doorslaggevende betekenis is geweest. De oudste woonkern waarvan de sporen zijn gevonden bevindt zich in de noordoosthoek van de latere Markt op de hoge oeverwal van een in de 12e eeuw verzand water, de Zintel. Een sliblaagje, aangetroffen op de funda-

menten van een aanzienlijk houten gebouw, laat zien dat deze nederzetting werd overspoeld in de 12e eeuw toen het gehele Westland door overstroming werd getroffen. Een eerste havenaanleg aan de Wijnhaven, beoosten de Oude Delft en parallel daarmee, werd toen blijkbaar (p. 190) eveneens overstroomd. Raue dateert in navolging van C. Hoek deze overstroming in 1164 en neemt geen notitie van de argumenten van M. K. E. Gottschalk (*Stormvloed en rivieroverstromingen*, 1 – 1971 –, p. 79) die ervoor pleit haar drie decennia eerder te plaatsen. Wanneer mevrouw Gottschalk gelijk heeft, zou de herbevolking van de hooggelegen plaats van de oorspronkelijke nederzetting eerder omstreeks 1150 dan omstreeks 1180 hebben plaatsgehad – een niet onbelangrijk verschil.

De oudste nederzetting aan de Zinteloever had een agrarisch karakter. Toen de Zintel verzandde ontstond blijkbaar behoefte aan een verbeterde verbinding met een grote Gantelkreek ten westen van de woonkern. De schrijver identificeert die kreek met een 'oorspronkelijke' Oude Delft – ze moet dus al in lichte mate gekanaliseerd zijn geweest – die op zijn minst gedeeltelijk westelijker en minder rechtlijnig liep dan de tegenwoordige. Wanneer de laatste ter kanalisatie van die Gantelkreek/delft ten zuiden van de Oude Kerk is aangelegd, laat Raue min of meer in het duister. Hoewel hij het tegendeel lijkt te bepleiten (p. 157) moeten we toch wel aannemen dat dit deel van de Oude Delft al ongeveer zijn latere tracé had vóór de 12e-eeuwse overstroming zodat een 'nieuwe delft' (waarvan de Wijnhaven deel uitmaakte) parallel daaraan gegraven kon worden. Deze 'nieuwe delft' moet de Schie hebben verbonden met een Zintel die ergens ten zuiden (of ten noorden) van de Oude Kerk in de Gantelkreek uitliep. Raue geeft aan wat de loop van de Zintel was tot aan het zuiden van de Markt. Aan een reconstructie van het verdere verloop heeft hij zich niet gewaagd, hetgeen misschien verstandig, maar wel jammer is.

De opnieuw bevolkte oudste woonkern kreeg, zoals bekend, niet als eerste stadsrecht. Het privilege dat in 1246 als een bevestiging/uitbreiding van bestaand

recht werd verleend, begunstigde een nederzetting ten westen van de Wijnhaven waar de bewoners in handel en ambacht hun (hoofd)bestaan vonden, het zogenaamde Delfport. Raue meent dat zij hun regelmatig ('kamvormig') aangelegde woonerven na de overstroming hebben afgemeten vanaf de Wijnhaven, hetgeen zou passen bij een vroege havenfunctie daarvan. Hij combineert deze hypothese met de veronderstelling – op zijn meeste kaartjes uitgetekend – dat de Oude Delft in de 13e eeuw ook aan de zuidzijde nog groten-deels, respectievelijk vrijwel geheel met een veel westelijker lopende oorspronkelijke Gantelstroom zou zijn samengegaan. Daar echter de tegenwoordige Oude Delft de kavelgrens van de erven van 'Delfport' vormt, is de redenering niet zonder meer overtuigend. Was die afscheiding in oorsprong werkelijk niet meer dan een kavelsloot (p. 189)?

Anders is de situatie ten noorden van de tegenwoordige Nieuwstraat. Waar deze straat sinds het einde van de 14e eeuw loopt brachten opgravingen een vaart aan het licht die de Wijnhaven (en de Zintel?) met de huidige Oude Delft heeft verbonden en vandaar naar het westen doorliep naar de Gantelkreek (afb. 199). Wat noordelijker zijn restanten gevonden van een woonkern die niet met ontginningen vanuit de grafelijke *curtis* verband hield, maar zoals schrijver laat zien, met ontginningen vanuit leengoed in bezit van de geslachten Coudenrove/Van de Made. De nederzetting lag aantoonbaar op een oever van de Gantelkreek en werd doorsneden toen de Oude Delft naar het noorden toe werd verlengd op een ogenblik dat die kreek aan het verzanden was. Raue stelt dit op ca. 1300. Hij meent dat te zelfder tijd de gehele Oude Delft ten noorden van de Nieuwstraat is gedolven en daarbij een deel van het bestaande kerkhof vlak ten westen van de Oude Kerkstoren heeft doorsneden. Hij sluit uit dat de gracht op dit punt ouder kan zijn dan de toren. Wel betoogt hij dat de toren niet van ca. 1300 (Berends en Meischke) maar van een eeuw eerder dateert. De doorgraving rakelings langs de fundamenten hoeft daarom niet voetstoots op de bouw van de toren te zijn gevolgd.

De ontwikkeling van het oudste Delft is daarmee overigens niet verhelderd. Is er wellicht sprake geweest van een samenhangende oorspronkelijke bewoning tussen de Oude Kerk – die toch niet geheel geïso-

leerd kan hebben gelegen – en de noordoosthoek van de Markt, op een oeverwal van de Zintel? Deze niet precies gelokaliseerde waterloop en zijn eventuele samenvloeiing met de Gantelkreek zou dan een voornamer rol bij het ontstaan van Delft hebben gehad dan Raue aangeeft. Er zou in dat geval ook een verbinding hebben bestaan tussen Delfport en een zich ten oosten van de Wijnhaven ontwikkelende markt, in Raues reconstructie 'nauwelijks toegankelijk vanuit Delfport' (p. 216) – een ongeloofwaardige situatie. In elk geval is de hypothese (afb. 199) dat een Gantel/delft een eind ten westen van de gehele huidige Oude Delft de 'scheepvaartroute' zou hebben gevormd terwijl de Delftenaren hun handelsnederzetting (*portus*) aanlegden tegen de Wijnhaven (dat wil zeggen, een 'nieuwe delft') vóór er een parallelle Oude Delft was, onwaarschijnlijk: de scheepvaart zou dan immers eerder via de langs de *portus* lopende nieuwe delft en zijn verbinding met de Gantelkreek (de Nieuwstraatvaart) zijn gegaan.

In de 14e eeuw wordt de situatie duidelijker en zijn de resultaten van opgravingen te combineren met ruimer voorhanden historische gegevens. De stad werd uitgebreid en mocht vestingwallen en grachten aanleggen, waarbij de loop van de Gantel en de Zintel de omtrek bepaald lijken te hebben. Behalve de Oude Delft werd ook de 'nieuwe' in noordelijke richting verlengd met doorgraving van bestaande bewoning en de vaart ten zuiden van de kerk maakte plaats voor de Nieuwstraat. De latere wijkindeling van Delft weerspiegelt de opeenvolging van de verschillende fasen van stadsuitbreiding.

De auteur heeft zich veel moeite gegeven om het ontstaan van Delft te plaatsen in de brede context van de Westeuropese geschiedenis. Het zou goed zijn geweest wanneer hij zich in dezen had laten adviseren door een historicus, die hem voor allerlei onjuistheden, misvattingen en schoonheidsfoutjes had kunnen behoeden.

De capita selecta uit de Westeuropese geschiedenis dienen kennelijk om de lezer ervan te doordringen dat de verbindingen tussen Holland en het Duitse Rijk van geen belang kunnen zijn geweest in verband met de nederzettingsgeschiedenis. De auteur besteedt geen woord aan de Hollands-Vlaamse kolonisatie in het Elbe-, Saale- en Spreegebied in de 12e eeuw. Daarentegen

legt hij grote nadruk op de contacten met Vlaanderen (die evident zijn) en vooral ook met (Zuid-)Frankrijk. Hij is onder de indruk van het verschijnsel der *villes-neuves*, de stichting van gloednieuwe nederzettingen in nog onontgonnen gebied (dat vanuit die centra in cultuur gebracht werd) met eigen stedelijke rechten, de oudste uit de 12e eeuw. Of Lorris, bij Orléans, waar Raue herhaaldelijk naar verwijst een typische ville-neuve is, valt te bezien. Het kreeg in 1155 een codificatie van zijn gewoonterecht, maar was al het centrum van een meierij (*prévôté*) toen Lodewijk VI deze ca. 1120 aankocht. De eerste bekende echte ville-neuve in Frankrijk is van 1163. De schrijver meent dat deze *villes-neuves* uit (Midden-)Frankrijk de Vlaamse graaf Dirk van den Elzas (reg. 1128-68) hebben geïnspireerd tot de stichting van planmatig aangelegde steden: Grevelingen en Nieuwpoort (1163), door andere gevolgd. Floris III van Holland (reg. 1157-90) zou op zijn beurt door zijn contacten met Vlaanderen en vooral met Aquitanië (sic!) ertoe zijn gekomen Delfport te stichten en er een mooie kamvormige regelmaat aan te geven. Het is echter helemaal niet nodig om bij rechtlijnige stadspatronen aan een beïnvloeding vanuit Frankrijk te denken. Opgravingen in Noordduitse haven- en andere steden (Emden, Maagdenburg) tonen mooie, regelmatig plattegronden van ouder datum, en de eerste typische 'ville-neuve' die wij kennen werd in 1120 door de hertog van Zähringen gesticht: Freiburg im Breisgau.

Raue toont in zijn slothoofdstuk, 'Vergelijkbare stedelijke structuren', veel afbeeldingen van fraaie rechtlijnige plattegronden van Franse en Vlaamse *villes-neuves*, die hij vergelijkt met Delft en met 's-Gravenzande, een ontginning van de Hollandse graven die evenals Delft in 1246 een stedelijk privilege kreeg. Het zijn voornamelijk de *Vlaamse* voorbeelden die behalve

regelmaat ook de door Raue in Delft gesignaleerde 'kamvormige' structuur vertonen. Enigszins misleidend is de verwijzing (p. 310) naar 'een voorbeeld van een planmatige opzet van een nederzetting bij een Cisterciënser abdij', Aduard; het dorp Aduard dateert immers van na de Hervorming en is gebouwd op het terrein van de toen al goeddeels afgebroken abdij. Een goed, regelmatig Nederlands stadspatroon dat tot de 12e eeuw moet teruggaan had de auteur in Kampen kunnen vinden. Een perfecte kamvormige parcelering toont ook het dorp Flemmingen aan de Saale, tussen 1120 en 1140 aangelegd door *quidam populus de terra que Hollandt nominatur* (W. Schlesinger, 'Flemmingen und Kühren. Zur Siedlungsform niederländischer Siedlungen des 12. Jahrhunderts', *Vorträge und Forschungen*, XVIII, p. 263 e.v.). Hollandse en Vlaamse kolonisten hoefden het werk niet uit Zuid- of Midden-Frankrijk over te nemen.

Wanneer de auteur op de hoogte was geweest met de ontginningsactiviteit van de 12e-eeuwse Hollanders en Vlamingen zou hij zeker met minder eenzijdigheid hebben gezocht naar een Franse filiatie voor de plattegrond van Delfport. Gezien het gewicht dat hij aan een brede zetting voor het Delftse stadsplan hecht, is die eenzijdigheid een ernstig tekort. Zijn beschouwingen over de filiatie vormen overigens niet de kern van zijn boek, dat zijn betekenis ontleent aan de op een overvloed van details gebaseerde resultaten van lokaal onderzoek. Veel van de gevolgtrekkingen van de schijver zijn overtuigend, andere althans interessant en stimulerend. *De stad Delft* toont het grote belang van stadskernonderzoek samenhangend en in verband gebracht met historische gegevens.

J. A. Kossmann-Putto

MONUMENTENBERICHTEN

Mededelingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

VAN DE REDACTIE

In het Bulletin verschijnen met onregelmatige tussenpozen korte artikelen in de rubriek 'Monumentenberichten', met als ondertitel: 'Mededelingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg'. Het betreft hier steeds bijdragen van medewerkers van die Rijksdienst, in het bijzonder van de Stafafdeling Bouwkundig Onderzoek en Documentatie. De berichten gaan vooral over bouwhistorisch onderzoek in oude gebouwen. Sinds ongeveer 1975 zijn ook in een aantal gemeenten bouwhistorici werkzaam. Eveneens verrichten enkele universiteiten en hogescholen bouwhistorisch onderzoek.

De redactie wil ook de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek, dat buiten de Rijksdienst wordt verricht, aan haar lezers kenbaar maken en stelt de rubriek Monumentenberichten hiervoor open. Evenals bij het Archeologisch Nieuws zal bij elk bericht naast de naam van de schrijver ook de instelling of dienst, waar deze werkzaam is, vermeld worden. De redactie hoopt dat hierdoor de reeks Monumentenberichten frequenter zal gaan verschijnen.

DELFT:

NIEUWE LANGENDIJK 22-26

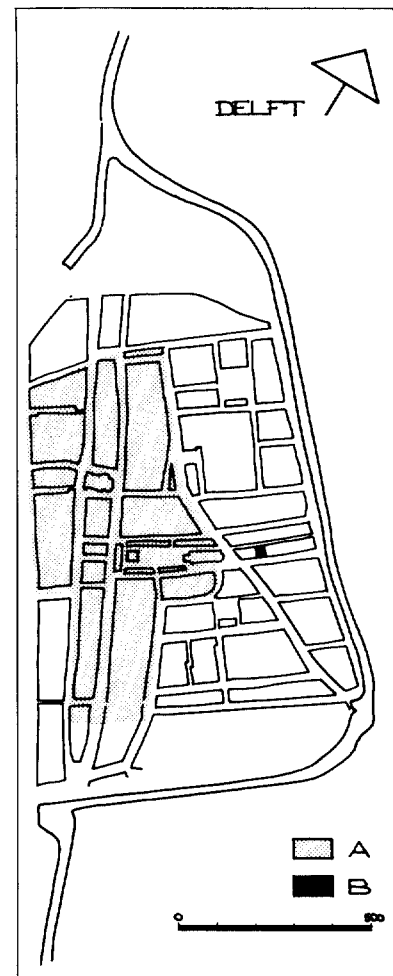
In juli 1982 zijn de panden Nieuwe Langendijk 22 t/m 26, eigendom van de Delftse Katholieke Stichting Bejaardenzorg (DKSB), gesloopt in verband met inmiddels gerealiseerde nieuwbouwplannen van de stichting. De aanwezigheid van mogelijk historisch interessante bebouwing was aanleiding voor het instellen van een beknopt

bouwhistorisch onderzoek. Dit onderzoekje, dat gezien de aanvankelijk vastgestelde sloopdatum 1 maart 1982 zou moeten ophouden, leverde een aantal opmerkelijke gegevens op. De panden bleken van origine uit de 15e en de 16e eeuw te dateren, voor een deel dus van voor de grote Delftse stadsbrand van 1536, waarbij de stad 'op driehonderd huizen na ongelukkig is verbrand'. Voor de historische vereniging Delfia Batavorum en het buurtcomité was dit voldoende reden om te trachten de panden voor ondergang te behoeden. Hun inspanning heeft niet mogen baten, maar hangende procedurele kwesties was er tijd voor verder onderzoek. Dank zij de hulp van vele vrijwilligers en de toestemming van de DKSb was het mogelijk de panden en de bodem uitgebreider te onderzoeken. Ruim 4000 manuren werk leverden een schat aan gegevens en materiaal op, dat voor verdere bewerking naar het laboratorium voor bouw- en bewoningsgeschiedenis van de TH is afgevoerd. Het veldwerk is uiteindelijk afgesloten op 6 augustus 1982.

Rond 1300 lag de oostgrens van de stad Delft op de lijn Burgwal, Vrouw Juttenland en Verwersdijk. Het door ons onderzochte gebied viel daarbuiten, het was het verlengde van het toenmalige marktveld. De naam Rietveld, die al vroeg voor dit gebied genoemd wordt, onderschrijft het aange troffen beeld: een dertig tot vijftig cm dik kleipakket met rietresten, waarin ook (vermoedelijk verspoeld) inheems Romeins materiaal voorkomt. Direct op deze laag troffen we de eerste middeleeuwse cultuurlaag aan. Het oudste materiaal daaruit is in het eerste kwart van de 14e eeuw te dateren. Dit lijkt

aardig in overeenstemming met het vermoeden dat het gebied rond 1320 voor bebouwing werd vrijgegeven. In 1355 kreeg het gebied stadsrechten.

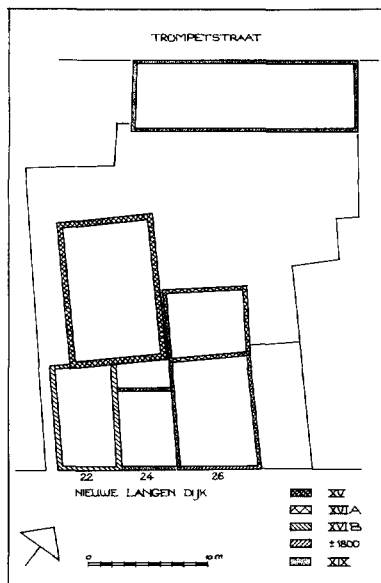
Van een gedeelte van het onderzochte terrein was het eerste middeleeuwse

Afb. 1. Getekende plattegrond van Delft. A. Stadsgebied in het begin van de 14e eeuw. B. Nieuwe Langendijk 22 t/m 26 (tekening C. J. van Haften).

bewoningsniveau bezaaid met scherven afkomstig van een pottenbakker. Vanuit dit 'schervenniveau' waren kuilen gegraven die volgestort zijn met misbaksels en ander ovenafval. Mogelijk zijn de kuilen gegraven om een gedeelte van de klei te winnen, nodig voor de fabricage. Deze kuilen zouden dan later weer zijn volgestort met het afval. Een nog te maken klei-analyse zal hiervoor steekhoudender argumenten moeten aandragen. Resten van een pottenbakkersoven zijn op het terrein niet aangetroffen, maar het afvalmateriaal strekt zich uit over de grenzen van het onderzochte gebied. Bovendien is in latere tijden de bodem enorm verstoord, waardoor het mogelijk is dat resten van de oven zijn vergraven. Het aardewerkafval is voorlopig gedateerd op het tweede en/of derde kwart van de 14e eeuw. De enorme hoeveelheid maakt dat de bewerking een tijdrovende aangelegenheid is en dat de definitieve datering nog wel aan een lichte schommeling onderhevig zal kunnen zijn.

Van midden 14e tot midden 15e eeuw is het terrein, mede door het graven van greppels en kuilen en die met afval weer vol te storten, geleidelijk circa één meter opgehoogd. Zo ontstond een 'gatenkaas' van tientallen door elkaar gegraven kuilen, waarvan de diepe exemplaren ook gedeeltelijk de ovenafvalkuilen verstoorden. Opmerkelijk is dat deze grondwerkzaamheden zich vooral in het midden van het terrein tussen de Nieuwe Langendijk en de Trompetstraat afspeelden, waaruit kan worden geconcludeerd dat toen vermoedelijk zowel de Nieuwe Langendijk als de Trompetstraat reeds als straat hebben gefungeerd. Gezien de vele aangetroffen mestkuilen moet het onderzochte gebied een min of meer agrarische bestemming hebben gehad, waarbij aan een stadsboerderij of aan het particulier houden van enkele stuks levende have gedacht kan worden.

Afb. 2. Situatie Nieuwe Langendijk 22 t/m 26 (tekening C. J. van Haften).

In de tweede helft van de 15e eeuw nam de verstedelijking toe. Het oudste voor de sloop nog aanwezige pand stamde uit het midden van de 15e eeuw. Het was een groot zaalgebouw ($8 \times 12,5$ m), zeer zwaar gefundeerd, voorzien van muurstijlen, korbelen, moerbalken en kinderbinten, de zijgevels anderhalfsteens, de kopgevels zelfs tweesteens dik. Gezien de degelijkheid van de constructie en de grote overspanning is het een vrij bijzonder gebouw geweest. De oorspronkelijke kap was helaas vernieuwd. Wel zijn vlechtingen in de kopgevels aangetroffen, waaruit de helling en de hoogte van de kap te construeren zijn. In deze gevels zijn ook sporen en resten van kruiskozijnen en geprofileerde dakvoetsteentjes aangetroffen. Een van de oorspronkelijke bakstenen bolkozijnen was gaaf aanwezig. Over de oorspronkelijke functie van dit gebouw tasten wij nog in het duister.

Het gebouw heeft in de loop der tijd een aantal verschillende voorbouwen gehad. Van de oudste twee zijn alleen

restjes aangetroffen, de jongste was het pand Nieuwe Langendijk 22.

Dit huis, dat geheel uit het derde kwart van de 16e eeuw dateert, verkeerde nog in een bijzonder gave, oorspronkelijke staat. Het bestond uit een onderbouw met anderhalfsteens muren, voorzien van vroege-renaissanceconsoles van hardsteen en een puntgave moer- en kinderbintenbalklaag. Hierop rustte voor de verdieping een houtskellet van muurstijlen, korbelen, sleutelstukken (ojiefprofiel, ingekleurd tussen twee rechte biesjes) en eveneens moer- en kinderbinten. De verdieping was voorzien van een stookplaats met een uitkragend op een console staand stookplaatje. De achterwand van de stookplaats was bekleed met haardsteentjes, aan de bovenzijde bekroond door een steen met het wapen van Karel v. Een strook van de ronde bovenzijde ontbrak helaas, waardoor we de exacte datering missen. De oorspronkelijke trap naar de verdieping was verdwenen, maar sporen in de balklaag gaven te zien dat er in de linker achterhoek een spiltrap gestaan heeft, die mogelijk tot de zolder doorliep. De zolder had geen borstwering. De eikehouten kap was inclusief nok en windverband compleet aanwezig en verkeerde in goede staat. Vermoedelijk in de 18e eeuw heeft de topgevel plaats moeten maken voor een lijstgevel, waardoor aan de voorzijde een schilddak is ontstaan.

Nieuwe Langendijk 26 heeft een gecompliceerde bouwgeschiedenis gehad, het pand dateerde vermoedelijk uit de eerste helft van de 16e eeuw. Het heeft tenminste één, maar waarschijnlijk twee kleinere voorgangers gehad. Dit huis is waarschijnlijk in fasen gebouwd. Het bestond uit een voor- en achterhuis, waartussen zich een keukenzone bevond. Het pand was voorzien van muurstijlen, korbelen, sleutelstukken met peerkraal en moer- en kinderbinten. In de loop der tijd is er in

wendig fors aan het huis verbouwd. Slechts de belangrijkste zaken kunnen hier besproken worden. In de 17e eeuw heeft men de oorspronkelijke trap vervangen door een eiken steektrap op de grens van voorhuis en keukenzone. De treden van deze trap hebben een dikte van ca. 8 cm, de trap is vermoedelijk in latere tijd aan de onderzijde beschilderd met bloemfiguren en guirlandes. Vermoedelijk eveneens in de 17e eeuw werd het voorhuis gedeeltelijk onderkelderd, een nogal ingrijpende operatie, waarbij een vernuftig drainagesysteem wateroverlast moest tegengaan. In de keukenzone werd een rijk geprofileerd hoog drielichtraamkozijn aangebracht. Later, rond 1800, is de kelder volgestort met ovenafval van een plaatbakker en is de voorgevel vernieuwd. De deur, die zich vermoedelijk oorspronkelijk in het midden van de gevel bevond, werd verplaatst naar de zijkant. Hierdoor ontstond de mogelijkheid voor het maken van een gang.

Het pand Nieuwe Langendijk 24 is door ons nauwelijks onderzocht, doordat het tot vlak voor de sloop in gebruik was. Het gesloopte pand dateert uit de eerste helft van de 19e eeuw. Het had geen eigen zijmuren, de balklagen waren opgelegd in de zijmuren van Nieuwe Langendijk 22 en 26.

C. J. van Haften,
Laboratorium voor bouw- en bewoningsgeschiedenis, TH Delft, Afdeling Bouwkunde, Werkgroep Restauratie.

'S-HERTOGENBOSCH;
HOF VAN ZEVENBERGEN
KEIZERSTRAAT 12

In 1976 heeft de gemeente 's-Hertogenbosch het voormalige 'Roomsch Weeshuis' aan de Keizerstraat aangekocht met de bedoeling het te restaureren en het complex met de grote tuin in te pas-

sen in de stedenbouwkundige ontwikkelingen van het gebied 'Zuidwal'. Tot heden is nog geen goede blijvende bestemming voor het grootste deel van het complex gevonden. Eén zijvleugel is gerestaureerd en wordt gebruikt door het Nederlandse Rode Kruis en de Bloedtransfusiedienst. De overige ruimten zijn tijdelijk in gebruik bij de Dienst Beeldende Kunst (BKR-opslag), worden bewoond door krakers, of staan leeg.

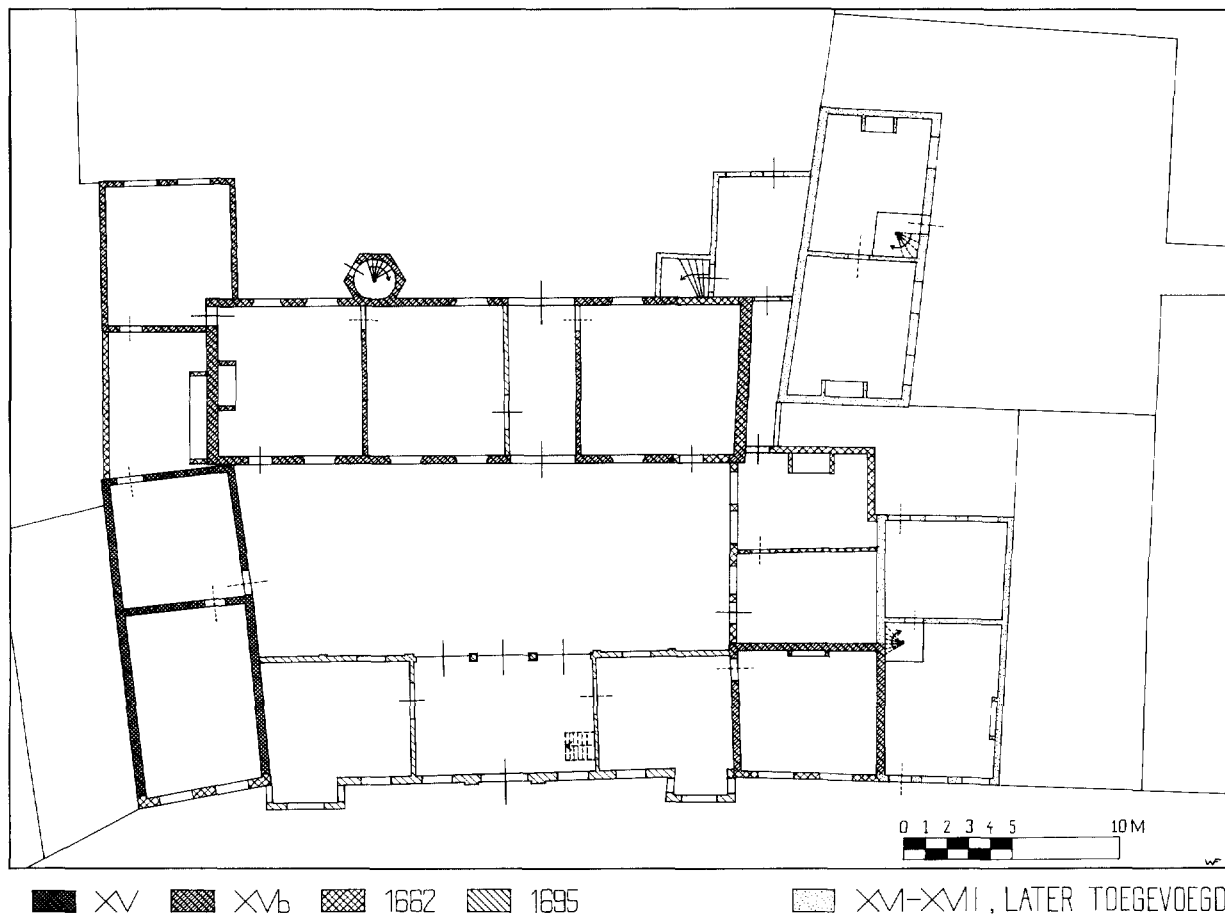
Door de schrijver is, in het kader van een afstudeerproject voor de TH Delft, Afdeling Bouwkunde, Werkgroep Restauratie in samenwerking met de Dienst Gemeentewerken, een groot deel van het complex bouwhistorisch onderzocht. Hierdoor is meer licht komen te vallen op de bouwgeschiedenis van het oorspronkelijke Hof van Zevenbergen, waar later het 'Roomsch Weeshuis' in gevestigd werd.

Het opvallendste deel van het complex is een ca. 15 m achter de huidige rooilijn dwarsgeplaatst huis van ca. 7,70 × 25 m. Het is de aan het einde van de 15e eeuw gebouwde kern van het Hof van Zevenbergen, gebouwd voor Cornelis de Glymes, heer van Zevenbergen. Het huis is opgetrokken in baksteen (22 à 23,5 × 10 à 11 × 5 à 5,5 cm) met een spaarzame toepassing van natuursteen in de traptoren (waterlijst en kraagsteentjes van het boogfries). Er zijn zeven balkvlakken. De oorspronkelijke muurstijlen en korbelen op begane grond en verdieping zijn alle verdwenen evenals de balklaag boven de begane grond in de twee meest westelijke vakken en de kinderbinten van de gehele vliering. Van de sleutelstukken zijn nog restanten bewaard gebleven. De kap met twee op elkaar geplaatste jukken, beide met krommers, is nog vrij gaaf aanwezig. Het oorspronkelijke eiken dakbeschot is op een zeer klein fragment na vervangen door een grenen, dat gedekt is met leien in maasdekking. De scheiding tussen de

zesde en zevende travee wordt in de telling overgeslagen. Hier heeft zich een brandmuur bevonden die tot de nok en wellicht tot buiten het dakvlak heeft doorgelopen. Deze is op de begane grond nog aanwezig waar aan de linkerzijde sporen van een stookplaats zijn gevonden.

In de meest rechtse travee bevond zich oorspronkelijk een ruime poort. Op de begane grond tonen muursporen aan dat er tussen de tweede en derde travee een oorspronkelijke scheidsmuur is verdwenen. Op de verdieping zijn hier sporen gevonden van een houten of vakwerkwand. Onder het eerste en tweede vak bevindt zich een van kruisgewelven voorziene kelder. De kelder onder het derde t/m vijfde vak is uit 1873 en die onder het zesde vak hoort ook niet bij de oorspronkelijke opzet. Oorspronkelijke vensters zijn niet in gave toestand bewaard gebleven. Binnen het in 1912 gebouwde trappehuis kon een deel van de voorgevel onderzocht worden. Hier bleek dat de houten kruiskozijnen, met daarboven een ontlastingsboog, vervangen waren door schuiframen die enigszins verschoven t.o.v. de kruiskozijnen waren geplaatst. De kopgevels zijn voor een groot deel nog voorzien van met een ezelsrug gedekte trappen.

Het Hof van Zevenbergen is in de loop der tijd uitgegroeid tot een complex van een type met verscheidene vleugels rondom binnenhoven waarvan er in 's-Hertogenbosch meer voorbeelden geweest zijn, maar waarvan er thans eigenlijk alleen nog maar voorbeelden in België, met name in Antwerpen en Mechelen, aan te wijzen zijn. In een Bossche schepenakte van 1525 wordt het complex omschreven als 'huijsen ende hoven'. In 1564 wordt er een gedetailleerde omschrijving gegeven. Er zijn dan twee huizen, twee voorhuizen, twee poorten aan de straat en een achterpoort, een stal, drie hoven en een beemd. In een latere beschrij-

Afb. 3. Hof van Zevenbergen, 's-Hertogenbosch, reconstructie van plattegrond in 1695 (tekening W. F. Weve).

ving van een deel van het complex, in een schepenakte van 1593, is sprake van een 'dwars groot lanck huijs' waarmee de hoofdvleugel bedoeld zal zijn, waarbij een poort, voorplaats, hof en een 'zijdelhuis' behoort, waarvan de exacte ligging niet is aan te geven. Langs de straat zal aanvankelijk een 'normale' verkaveling zijn geweest met bebouwing. De huidige linkervleugel bevat resten van een huis, bestaande uit voorhuis en achterhuis (resp. drie en twee balkvakken diep) dat mogelijk ouder is dan de hoofdvleugel en pas later bij het complex is gevoegd. Tegenover de poort in het hoofdhuis zal

een open erf geweest zijn met een poort aan de straat.

Na een aantal eigenaarswisselingen en verbouwingen komt het complex in 1661 in handen van Hendrick van Schriek, die het in 1662 verbouwt en twee trapgevels met klauwstukken en bekronende frontons voor de zijvleugels laat plaatsen. Op een ontwerp-tekening uit 1783 voor een verhoging van het tussengelegen deel zijn deze gevels, in de frontons 1662 gedateerd, afgebeeld. Eventuele oudere bewoning tussen beide zijvleugels moet dan verdwenen zijn, zodat een U-vormig complex ontstaan is, afgesloten door een muur

of hek. In 1693 wordt Willem van Bree eigenaar. Hij laat in 1695 langs de straat tussen de zijvleugels een lagere vleugel bouwen met twee erkers en een centrale ingangspartij met fronton en pilasters aan de straatzijde en een drievoudige boogstelling aan de binnenplaats. Twee bogen zijn geheel, één boog is nog gedeeltelijk aanwezig. De boogstelling heeft onderdelen in gotische en in renaissancestijl. De gotische moeten van elders zijn overgebracht, mogelijk van de pui van het Bossche stadhuis, waar overeenkomstige onderdelen tussen 1632 en 1665, hoogst waarschijnlijk in 1633, zijn verwijderd.

De Voorlopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst (1931) vermeldt de twee destijds zichtbare bogen als een restant van de koorafsluiting van de kapel van het refugiehuis van de abdij van Berne. Deze koorafsluiting wordt door mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt genoemd bij de beschrijving van dit refugiehuis in 'De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch'. Het refugiehuis stond aan de overzijde van de Keizerstraat en met de koorafsluiting zal die van de St. Joriskapel zijn bedoeld. Bij het opstellen van de voorlopige lijst lijken een aantal zaken verkeerd geïnterpreteerd te zijn.

In de 17e eeuw wordt in het midden van de hoofdvleugel een poortdoor-

gang gemaakt die, in ieder geval in de zuidgevel, voorzien is geweest van een houten pui waarin zijlichten waren opgenomen. De oorspronkelijke poort is dan gesloten.

In 1779 wordt het complex gekocht ten behoeve van een hier te vestigen 'Roomsch Weeshuis', waartoe het in grijpend wordt verbouwd in 1783 en daaropvolgende jaren. Daarbij worden de zijvleugels verhoogd en voorzien van lijstgevels. Gedurende het gebruik als weeshuis vinden veel bouwkundige ingrepen plaats en worden nieuwe vleugels toegevoegd en andere panden erbij getrokken, die overigens voor een deel al tot het complex hadden gehoord, maar een eigen leven waren gaan leiden. Belangrijk is de verbou-

wing in 1855 waarvan de plattegrond-tekeningen door architect J. Bolsius van de toestand voor en na de verbouwing bewaard zijn gebleven. In 1912 wordt de structuur gewijzigd door het toevoegen van trappehuizen en het verplaatsen van muren.

Het zou te ver gaan om hier op details van de vele verbouwingen en verbouwinkjes in te gaan. De grote lijnen zijn aangegeven. Bij de uiteindelijke restauratie zullen mogelijk nog een aantal openstaande vragen beantwoord kunnen worden.

W. F. Weve,
TH Delft, Afdeling Bouwkunde, Werkgroep Restauratie.

KNOB

Nieuws van de Bond en actuele informatie

VERSLAG VAN DE
ALGEMENE
LEDENVERGADERING
VAN DE KNOB

gehouden op zaterdag 18 februari 1984
in het Gemeenlandshuis van Delfland
te Delft.

1 *Opening*

De voorzitter opent de vergadering met een woord van welkom en constateert vervolgens, dat de excursie zich wederom in een grote belangstelling van de KNOB-leden mag verheugen, gezien het aantal van ruim 120 inschrijvingen.

2 *Overzicht Jubileumprogramma*

De secretaris geeft op verzoek van de voorzitter een overzicht van de diverse activiteiten, die in 1984 ontplooid zullen worden in het kader van het lustriumjaar.

Jubileumcongres '85 jaar KNOB – 10 jaar Industriële Archeologie'. De leden hebben inmiddels een speciale brochure ontvangen met alle gegevens over dit congres.

Jubileumprijsvraag. Het bestuur zal op korte termijn een jubileumprijsvraag uitschrijven, gericht op het stimuleren van jeugdig talent tot het opstellen van wetenschappelijke bijdragen op het brede werkgebied van de KNOB. Deelname staat open voor hen, die jonger zijn dan 36 jaar. Inzendingen dienen vóór 1 september plaats te vinden, de uitslag zal vóór 31 december 1984 door het bestuur bekend worden gemaakt. Er is inmiddels een jury samengesteld bestaande uit drs. U. F. Hylkema (vice-voorzitter KNOB), drs. C. H. Slechte (voorzitter redactie) en prof. dr. P. Sin-

gelenberg (lid KNOB). De bekroonde inzending zal integraal worden gepubliceerd in het Bulletin in 1985. De prijs die daarnaast wordt toegekend bedraagt f 1000,-.

Repertorium deel V. Het bestuur streeft eraan om voor het einde van 1984 het lang verwachte deel V van het Repertorium uit te brengen, met subsidie van de Stichting zwo.

Publikatiereeks KNOB. Uit het bestuur is een commissie ad hoc gevormd, bestaande uit vice-voorzitter en secretaris, belast met het nagaan van de mogelijkheid om nog in 1984 een publikatiereeks te starten, waarin belangrijke wetenschappelijke verhandelingen kunnen worden gepubliceerd, die te lang zijn voor het Bulletin. Een dergelijke reeks zal op commerciële basis, al of niet met behulp van extra subsidie tot stand moeten komen; voor financiële bijdragen uit de kas van de KNOB is geen ruimte.

Ledenwerving. Naast deze projecten zal bijzondere aandacht worden besteed aan gerichte ledenwerving. In 1983 is reeds een begin gemaakt met het aanschrijven van de volgende doelgroepen: archieven, universiteitsbibliotheken, oudheidkundige en heemkundige verenigingen, restauratie-aanemers, restauratie-architecten en openbare bibliotheken.

Naar aanleiding van het exposé van de secretaris vraagt de heer Prak zich af of de prijsvraag niet aantrekkelijker zou worden indien ook een tweede, derde en vierde prijs wordt uitgelooft. De voorzitter reageert, dat dit punt wel is overwogen, maar dat hiervan is afgezien in verband met de extra kosten en de zwaardere belasting van de jury. De heer De Groot stelt vervolgens voor

om in plaats van formele prijzen eervolle vermeldingen toe te kennen, wellicht in combinatie met de mogelijkheid tot publikatie in het Bulletin. De heer Hylkema constateert, dat het inmiddels door het bestuur vastgestelde prijsvraagreglement eervolle vermeldingen niet uitsluit en zal de suggestie dan ook gaarne in de jury inbrengen. De voorzitter merkt op, dat aan de autonomie van de redactie niet te tornen valt: het is aan de redactie om te beoordelen of adere dan de winnende bijdrage ook gepubliceerd kunnen worden. Misschien biedt de mogelijke KNOB-publikatiereeks alsdan een andere publikatiemogelijkheid.

3 *Notulen van de ledenvergadering op
18 juni 1983, gehouden in Tiel*

De notulen worden ongewijzigd vastgesteld.

4 *Ingekomen stukken en mededelingen*

Mevrouw De Haas deelt de ontvangen berichten van verhindering mee, waaronder die van de penningmeester, die in verband met vakantie afwezig is. De secretaris maakt bekend, dat de *Werkgroep Spoorwegmonumenten* inmiddels het inventariserende veldwerk heeft afgerond. Binnenkort zal met de opstelling van het eindrapport worden begonnen, dat naar verwachting eind 1984 gereed zal zijn. De *Werkgroep Monumenteninventarisatiemethodiek* heeft zijn werkzaamheden afgerond. Het eindrapport in de vorm van een in brede kring te verspreiden brochure zal naar verwachting op 18 april gepresenteerd kunnen worden tijdens de Nationale Monumentenstudiedag.

5 Rekening en verantwoording van de penningmeester en verslag van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het verenigingsjaar 1983

Onder verwijzing naar de jaarstukken van de penningmeester, die voorafgaande aan de vergadering zijn uitgelevert, volstaat de voorzitter met de nadruk te leggen op het verheugende feit, dat 1983 met een positief resultaat van f 4.591,56 kon worden afgesloten. Keerzijde van de medaille is evenwel dat dit positief resultaat incidenteel van aard is: mede door een niet onaanzienlijk aantal wanbetalers, die sneller dan in het verleden werden afgevoerd, is het ledenaantal aanzienlijk beneden de rode streep van 1400 gezakt. Het bestuur rekent er echter op, dat de vele activiteiten van de Bond in 1984 en de gerichte ledenwerving het ledental weer voldoende zullen doen stijgen. Vervolgens krijgt de heer Temminck Groll het woord namens de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het verenigingsjaar 1983. De commissie heeft op 3 februari j.l. de boeken gecontroleerd, waarbij is gebleken, dat het voornoemde positief saldo is aangetoond en dat alle financiële bescheiden in orde zijn bevonden, zodat de penningmeester décharge kan worden verleend. De vergadering verenigt zich met dit voorstel.

6 Verkiezing van een commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het jaar 1984

De vergadering benoemt de heer W. Bosch wederom tot de commissie, dankt hem en de aftredende prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll voor de verrichte werkzaamheden en benoemt in zijn plaats ir. T. van de Hoogevest jr.

7 Rondvraag

De heer Roeterink geeft het bestuur in overweging ook de leden van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten aan te schrijven in het kader van de gerich-

te ledenwerving. De voorzitter zegt, dit voorstel gaarne over te nemen. De heer Bardet complimenteert het bestuur met de aanstaande publikatie van deel V van het Repertorium maar vraagt zich af, of een herdruk van deel I, dat al jaren is uitverkocht, geen aanbeveling verdient. De voorzitter reageert, dat dit een waardevolle suggestie is, die evenwel slechts op de lange termijn in overweging genomen kan worden: eerst zal het bestuur moeten nagaan of er mogelijkheden zijn tot het samenstellen van een zesde deel. Spreker maakt van de gelegenheid gebruik om de heer Van der Mark te danken voor zijn werkzaamheden in het kader van het publiceren van deel V. De heer Kerremans vraagt, wanneer aflevering 1 van het Bulletin zal verschijnen: dit zal eendaags naar de leden worden toegezonden, aldus de voorzitter. De heer Jansen brengt in herinnering, dat hij de vorige ledenvergadering er bij het bestuur op heeft aangedrongen om waar mogelijk oud-voorzitter Michiels van Kessenich bij het werk van de Bond te betrekken. De voorzitter zegt, dat dit pleidooi weliswaar niet in het verslag is terug te vinden, maar dat het niet uit de gedachten van het bestuur is verdwenen. De heer Michiels is echter druk bezet met andere functies, zodat het bestuur terughoudend is om hem opnieuw met KNOB-activiteiten te belasten. Hierna sluit de voorzitter de vergadering en wenst alle aanwezigen een plezierige excursie toe in Delft.

VERSLAG VAN DE
WINTEREXCURSIE NAAR
DELFT OP 18 FEBRUARI 1984

Deze excursie mocht zich verheugen in een grote opkomst. Liefst 120 deelnemers verzamelden zich in het Gemeenlandshuis, waar we welkom geheten werden door de waarnemend Dijkgraaf. Vervolgens gaf de chartermees-

ter een uitleg over de historie en de ontwikkeling van het Hoogheemraadschap en het Gemeenlandshuis. Aansluitend werd de algemene ledenvergadering gehouden. Na een korte koffiepauze gaf architect J. Walraad een uiteenzetting over het Armamentarium, waarvan de restauratie in volle gang is en dat uiteindelijk het legermuseum moet gaan huisvesten. Daar dr. ir. J. J. Rau plotseling ziek geworden was, werd zijn plaats ingenomen door drs. A. de Groot, die een inleiding hield over de geschiedenis en de restauratie van het stadhuis. Dankzij zijn toelichting waren wij goed voorbereid op ons bezoek 's middags aan het stadhuis.

Aangezien de sprekers niet altijd even kort van stof waren, was het programma danig uitgelopen, zodat ieder gedwongen was snel zijn broodje op te eten om toch iets van het lunchpauze-programma te kunnen meemaken. Door het uitlopen van het programma moest er helaas gekozen worden tussen een rondleiding door het Gemeenlandshuis en een bezoek aan het Museum Tatar van Elven. Voor velen een moeilijke keuze, maar enkele slimmeriken hebben toch kans gezien beide programmapunten af te werken. Om 2 uur was iedereen weer present in het stadhuis, waar we ontvangen werden door de Wethouder van Openbare Werken. Aansluitend werden we door het stadhuis rondgeleid door de heer De Groot en de heer Bary van het architectenbureau Krüger.

De splitsing in twee groepen bleef gehandhaafd bij het bezoek aan de twee volgende excursiedoelen. In het Armamentarium werden we rondgeleid door de heer Walraad, in een koude Nieuwe kerk stond mev. drs. E. Jimkes-Verkade klaar om ons een inzicht te geven in de symboliek van het graf van Willem van Oranje. Het was een stralende maar koude dag, zodat velen van de mogelijkheid gebruik maakten om op verhaal te komen in de Stadsher-

berg De Mol en te genieten van de 'Middeleeuwse' sfeer.

Tot slot gaat onze dank uit naar alle in- en rondleiders, die er mede toe bijgedragen hebben, dat het een geslaagde excursie geworden is. Een goede start van ons lustrumjaar!

BOEKAANKONDIGINGEN

VOORZIENINGEN PIETERSKERK LEIDEN

Rapport van Twijnstra Gudde nv naar de sociaal-culturele bestemmingen voor de functieloze monumentale Pieterskerk. Aan de hand van een modelmatige aanpak wordt een mogelijke afweging gegeven tussen de gewenste activiteiten in het kerkgebouw en de hiervoor noodzakelijke technische voorzieningen zoals toiletten, geluids- en lichtinstallatie, zitgelegenheid, enz. Hierna volgt een toelichting en financiële vertaling. Van belang als praktische richtlijn voor stichtingen en instellingen die herbestemming van kerken nastreven. *Onderzoek naar de gewenste voorzieningen Pieterskerk te Leiden. Rijswijk 1983. 60 p. Gratis verkrijgbaar bij Ministerie van W.V.C. Afd. Voorlichting, Postbus 5406, 2280 HK Rijswijk.*

WAAR HAGENAARS KERKTEN

Dit uitvoerige boek bij de gelijknamige tentoonstelling in Pulchri Studio beperkt zich tot kerken gebouwd voor ca. 1900. Goed uitgevoerd, gebonden boek met veel historische en bouwkundige gegevens. Biedt inzicht in het zeer heterogene 'kerkelandschap' van een grote stad. Van vrijwel alle gebouwen zijn enkele foto's opgenomen evenals gegevens over de bouw en de huidige staat. Voorzien van inleidingen van H. P. R. Rosenberg en F. R. J. Knetsch. Al lezende blijkt dat gebouwen waar-

van men wenste dat ze voor de eeuwigheid gebouwd waren steeds meer tot wegwerpartikelen zijn geworden: sloop volgt vaak luttele jaren na ingrijpende modernisering!

Waar Hagenaars kerken. Geschiedenis van de Haagse kerken gebouwd voor 1900. Boekencentrum, 's-Gravenhage 1983. 272 p.

DE TORENMUZIEK VAN DEVENTER

'De stad Deventer is in het gelukkige bezit van de laat-middeleeuwse toren van de Grote of Lebuïnuskerk, bekroond door een renaissance lantaarn van Hendrick de Keijser, waarin zich het oudst bestaande Hemony-carillon, luidklokken, een speeltrommel en een uurwerk bevinden.' Met deze zin begint het boek van C. M. Hogenstijn over de Deventer 'torenmuziek.' Die muziek is in Deventer springlevend, wat mag blijken uit het feit dat dit boek mede verscheen ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Deventer Beiaardkring. Het boek biedt meer dan de titel suggereert. Naast een deskundige geschiedenis van de klokken, die ook voor belangstellende leken interessant en begrijpelijk is, worden ook de bouwgeschiedenis van de toren en de kerk, alsmede de geschiedenis van de Deventer 'kerkmuziek' behandeld. Ook voor hen, die niet speciaal in toren- of kerkmuziek geïnteresseerd zijn, is dit een aantrekkelijk boek. De ontwikkelingen binnen de (kerk)toren worden steeds verteld in samenhang met de geschiedenis in het algemeen en die van Deventer in het bijzonder. Aandacht wordt tenslotte gegeven aan de vele functies van de klokken, zowel in het kerkelijke als in het dagelijkse wereldlijke leven. Het boek is voorzien van functionele illustraties, bijlagen met o.m. archiefstukken, namen en cijfers en een literatuurlijst. Een register en een notenapparaat ontbreken helaas.

Naar de gebruikte archiefbronnen wordt in de tekst verwezen.

C. M. Hogenstijn, De Torenmuziek van Deventer, Uitgave Boekhandel Praamstra, Deventer 1983, 176 p.

ARCHITECTUURWANDELINGEN DEN HAAG

In zeven wandelingen en een rit per tramlijn no. 6 voeren de samenstellers van dit boekje belangstellenden door de belangrijkste wijken van Den Haag, die ieder op zichzelf een rijkdom aan een bepaalde architectuur bezitten.

De wandelingen zijn voorzien van foto's en een kaart van de wijk. Niet elk object heeft een foto gekregen, zoals bijvoorbeeld het Kurhaus te Scheveningen niet, en van sommige gebouwen wordt wel de architect vermeld en van andere niet. Dat is jammer, zeker als men bedenkt dat deze uitgave door de Berlagestichting verzorgd is.

De *Architectuurwandelingen van Den Haag* vormen een begin. Hopelijk zullen ze door een reeks zeer grondige publikaties worden gevolgd. De wandelingen zelf zijn zeer aan te bevelen.

Architectuurwandelingen Den Haag, Berlagestichting, 's-Gravenhage 1983. 8 routebeschrijvingen in de vorm van uitvouwbare kaarten. Verkrijgbaar in de boekhandel.

GRONIEK

'Groniek' is de naam van het Gronings historisch tijdschrift, dat uitgegeven wordt door het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Als nummer 79 verscheen een themanummer, dat gewijd werd aan het onderwerp: Archeologie en Geschiedenis.

Men zou zich met recht kunnen afvragen, waarom nu juist in het *Bulletin KNOB* de aandacht op deze uitgave wordt gevestigd. Er staan uiteraard ar-

tikelen in deze aflevering, die duidelijk voor de archeoloog en/of de historicus geschreven zijn.

Maar reeds in de beschouwing van H. T. Waterbolk over 'De ouderdom van de Drentse dorpen' ontdekt men motieven, die dicht bij het terrein van de monumentenzorg liggen. Wanneer men er de Geïllustreerde Beschrijving op na slaat, springen de raakpunten en zelfs raakvlakken dadelijk in het oog. De hele vraagstelling van de te beschermen stads- en dorpsgezichten gaat onder meer uit van het historisch gegroei-de bebouwingsspatroon, de authenticiteit van de overgeleverde topografie. Dat de archeologie kan bijdragen tot het inzicht van de ontwikkeling wordt door Waterbolk wel duidelijk aan het licht gesteld, al is dat dan misschien niet zijn uitgesproken bedoeling.

Nog voelbaarder is de verwantschap met het uitgebreide scala van interesses van de lezers van het Bulletin in de uiteenzettingen van H. H. van Regteren Altena betreffende de 'Archeologie en Geschiedenis van de Stad'. Hij constateert, dat de middeleeuwse archeologie voor ca. 1950 in feite voornamelijk een bijzondere vorm van kunst- en architectuurgeschiedenis was. Langzamerhand echter begon men zich te interesseren voor het nederzettingsspatroon en de bewoningsgeschiedenis; het stedenbouwkundige aspect krijgt steeds meer aandacht. De auteur bepleit de aanstelling van meer stadsarcheologen en wijst erop, dat de bekende publikatie 'Het bodemarchief bedreigd' er eigenlijk nog wat meer nadruk op had moeten leggen, dat naast archeologisch onderzoek ook intensief archivalisch spuurwerk nodig is.

Een uitvoerige verhandeling over het Smeerenburgproject wordt door Lourens Hacquebord aangegrepen om een lans te breken voor de zogeheten historische archeologie. In dit licht gezien, zal 'iedere historicus een beetje archeoloog moeten zijn en iedere archeo-

loog zal over enige vaardigheden van de historicus moeten beschikken'. Men kan het hiermee volkomen eens zijn, al moet erop gewezen worden dat er altijd architectuur-historici zullen zijn, wie de geestesgesteldheid van de archeoloog volkomen vreemd blijft. Alle goede bedoelingen ten spijt.

Groniek, Gronings historisch tijdschrift; Redactie p/a Heresingel 13, 9711 ER Groningen. Abonnementen f 27,50 per jaar.

ROERSTREEK '83

De Roerstreek omvat volgens de titelpagina de dorpen Herkenbosch, Herten, Linne, Melick, Montfort, St. Odiliënberg, Posterholt en Vlodrop, een streek dus met een zeer oud bewoningsspatroon. Men mag dan ook regelmatig artikelen verwachten over roerende en onroerende monumenten.

Het jaarboek 1983 bevat een artikel betreffende 'Frankische kolonisatie ten zuiden van de Roer en het kerkje te Vlodrop' van de hand van Peter Geuskens. Als het ontstaan van St. Odiliënberg rond 750 wordt gesteld, kan volgens de schrijver Vlodrop als oudste kerkelijke vestiging – kolonisatiekerk – worden beschouwd. Het veldkerkje met zijn Martinus-patrocinium was even buiten het huidige Vlodrop gelegen. Intussen moet hierbij aangetekend worden, dat er van de zijde van mediëvistiek kritiek op de conclusies geuit is.

G. Maessen publiceerde een artikel over 'Kruisen en kapellen in Montfort'. Hoewel sommige op een 17e-eeuwse traditie schijnen terug te gaan, zijn de nu nog bestaande te dateren van het einde van de vorige eeuw tot vrij recent.

De Genhof te Melick in de 17e eeuw wordt behandeld door G. Venner. De hoeve was het grootste landbouwbedrijf ter plaatse. De geschiedenis kan worden teruggevoerd tot het begin van de 16e eeuw, het huwelijk van Getrudis

van Goor met Dirk van Boetzelaer in 1514.

J. Schreurs schreef een artikel over het museum te St. Odiliënberg, dat achtereenvolgens boerderij, school en jeugdhuis was en nu tot plaatselijk museum is getransformeerd.

Met een artikel over de boerenhofstede 't Zittert' te St. Odiliënberg zijn de beschreven monumenten wel opgesomd. Het bestaan van 't Zittert is vóór 1612 aantoonbaar, maar de schrijver Peter Geuskens meent, dat ter plaatse al veel eerder een boerderij heeft gestaan. Interessant is de uitwijding over de verklaring van de naam 't Zittert (Zit-tard) op pag. 125.

Roerstreek '83. Jaarboek van de Heemkundevereniging Roerstreek-15. 224 p.

NAAR PALEIZEN UIT HET SLIK. WANDELINGEN DOOR DE ANTIEKE WERELD

F. L. Bastet schrijft de 'kleine geschiedenis' van de archeologie. Vooral de achttiende en negentiende eeuw vormen nog niet opgedroogde bronnen, waaruit hij nu voor de derde keer (na Duizendjarig Dolen en Het Maansteenrif) verhalen en anekdotes geput heeft.

In een verfijnde verteltrant voert hij antieke en moderne rovers, vervalsers en goedgelovigen, onkreukbare en plooibare geleerden ten tonele. Hij vertelt van ontdekkingen, waarbij het toeval hielp en van vondsten waarbij het toeval geholpen werd. Hij schildert een soms bizarre wereld van magnaten en diplomaten, verzamelaars en handelaars, die de oudheid als een voor plundering opengestelde schatkamer beschouwden. Met scheepsladingen verdwijnen de brokken marmer in de Europese musea. Gelukkig maar, want reizigers in Turkije zien in Pergamon maar al te vaak de kalkovens oplaaien. Nijvere Turkse handwerkslieden hebben met volmaakte achteloosheid gaten

in de wetenschap geslagen, zodat generaties van geleerden zich aan het opstellen van hypothesen te buiten kunnen gaan.

In het onontgonnen archeologisch dorado verschijnen de eerste, later zo eerbiedwaardige, instituten en de kleurrijke voorvaderen (niet altijd even eerbiedwaardig) van de moderne archeologie. Bastets beschrijving van hun handel en wandel bevindt zich op het hellend vlak van postume society gossip. Fascinerend is tenslotte het beeld dat we krijgen van het nog nauwelijks ontsloten ottomaanse rijk aan de hand van drie reisverslagen: Baron van Dedem, zoon van de Nederlandse gezant te Constantinopel, reiziger-dichter-referendaris Jan van 's Gravenweert, en kolonel Rottiers uit Antwerpen hebben hun avonturen geboekstaafd en Bastet heeft uit hun verslagen de karakteristieke stukken met zorg gekozen.

F. L. Bastet, Naar paleizen uit het slik. Wandelingen door de antieke wereld, Querido Uitg. B.V., Amsterdam 1983. 231 p., 34 foto's. f 35,-.

HET ROOMS-CATHOLIEK OUDE-ARMEN COMPTOIR TE AMSTERDAM

In een fraai geïllustreerd en goed verzorgd boekje wordt de geschiedenis van de R.K. bejaardenzorg in Amsterdam behandeld. Amsterdam-kenner Geurt Brinkgreve behandelt het R.K. Oude-Armenkantoor als instelling en exploitant van het Swigershofje aan de Amstel, het hofje Liefde is 't Fondament aan de Keizersgracht en het gebouw St. Jacob aan de Plantage Midtenlaan. Historicus Richter Roegholt beschrijft de geschiedenis van de schouwburg aan de Keizersgracht, waarvan het erf na de brand van 1772 door het R.K. Oude-Armenkantoor gekocht werd. Ook het toen neergezet-

te gebouw wordt uitgebreid behandeld. Architect Gerard Prins geeft een overzicht van de restauratie van het complex Keizersgracht 384-390/Prinsengracht 495-525. Hier werden na 1772 de nieuwe gebouwen van het R.K. Oude-Armenkantoor gezet. De restauratie was gereed in 1981. Het boekje is door de Walburg Pers uitgegeven in samenwerking met de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad in opdracht van het R.K. Oude-Armenkantoor.

Het Rooms-Catholiek Oude-Armen Comptoir te Amsterdam. Bijdragen: Geurt Brinkgreve, Gerard Prins, Richter Roegholt. De Walburg Pers, Zutphen 1983, 78 p., f 19,50.

MONUMENTENWIJZER

In deze handige wegwijzer zijn vijftig onderwerpen, die op een of andere manier met monumentenzorg hebben te maken, thematisch gerangschikt. Elk onderwerp gaat vergezeld van een korte toelichtende tekst en een kaart van Nederland waarop aangegeven staat waar de monumenten gevonden kunnen worden. Om een indruk te geven volgen hier enkele voorbeelden uit de inhoud: cachotten en schavotten; carillons, compagnies- en admiraliteitsgebouwen; donjons; doopvonten; doxalen en koorhekken; gevelstenen; gildenherinneringen; glas-in-loodramen; grafmonumenten; industriële archeologie; kanonnen op de wallen; kerkmeubilair; krypten; librijes; markthallen; muur- en plafondschilderingen in kerken; Romeinse resten; schepjes in de kerk; schuil- en schuurkerken; stads- en dorpsplattegronden; standbeelden; stations; synagogen; theekoepels; vestingmuren en schansen; waaggebouwen; waterstaatskerken.

De *Monumentenwijzer* geeft gelijksoortige zaken telkens op één kaart aan zodat er overzichtelijkheid is ontstaan

in de vindplaatsen van het artistiek-cultureel en historisch erfgoed van Nederland. Elk onderwerp is bovendien met een of meer foto's geïllustreerd. De twintigste eeuw is wegens de beperkte omvang van het boekje niet vertegenwoordigd.

S. de Vries, Monumentenwijzer. De Walburg Pers, Zutphen 1983, rijk geill., 120 p., f 29,50.

TENTOONSTELLINGEN

VIER TENTOONSTELLINGEN OVER GEERT GROOTE (1340-1384)

In 1984 is het 600 jaar geleden dat de grondlegger van de Devotio Moderna, Geert Groote, te Deventer aan de pest overleed. Deze 600e sterfdag wordt herdacht met een herdenkingszitting in de Grote of Lebuinuskerk in Deventer op zaterdag 18 augustus, een internationaal congres in Nijmegen van 27 tot 29 september en een viertal tentoonstellingen. In Deventer worden van 17 augustus tot 30 oktober 1984 twee elkaar aanvullende tentoonstellingen georganiseerd in het historisch museum De Waag en de Stads- of Athenaeumbibliotheek.

De Waag behandelt *Deventer ten tijde van Geert Groote*. Aan de hand van een speciaal hiervoor gemaakte maquette van Deventer omstreeks 1400 (schaal 1:400) wordt een aantal onderwerpen behandeld dat samen inzicht moet geven in de situatie van de handelsstad waar aan het eind van de 14e eeuw de moderne devotie ontstond: bouwen, wonen, dagelijks leven, verdediging, geld, stadsbestuur, onderwijs, handel en nijverheid. Omdat het aantal realia uit deze tijd beperkt is, wordt ook gebruik gemaakt van replica's en reconstructies. Daarnaast vormen archiefstukken en bodenvondsten belangrijke onderdelen van de tentoonstelling. Onderwerpen die bijzondere nadruk krij-

gen zijn: de verstening van de stad in de 14e eeuw, de verdediging van de stad en het onderwijs in de middeleeuwen. Tengevolge van de grote brand van 1334 is een deel van Deventer in de as gelegd. Voor de herbouw van de stad, maar dan wel met minder brandbare bouwmaterialen, heeft de magistraat een subsidiesysteem opgezet en uitgevoerd dat uniek was in de Nederlanden. Deventer was in meer opzichten bijzonder: als eerste Nederlandse stad gaf ze opdracht tot het vervaardigen van vuurwapens.

In dezelfde periode is in de Stads- of Athenaeumbibliotheek een tentoonstelling te zien die het geestelijk leven in Deventer in de tijd van Geert Groote behandelt. Uiteraard ligt de nadruk op Geert Groote zelf en de moderne devotie. In Deventer zijn de eerste huizen van de zusters en broeders van het gemeene leven gesticht. Opvallend is de grote aantrekkingskracht van deze beweging op vrouwen. Van de zes huizen die rond 1400 in Deventer ontstonden, waren er vijf voor vrouwen. Bekend zijn het Meester Geertshuis en het Buiskenshuis. Aandacht geeft deze tentoonstelling ook aan moderne devoten, wier namen nog bekend zijn: Florens Radewijnsz, Jan Cele en Alexander Hegius en van de werkzaamheden van de broeders en zusters. Belangrijk voor Geert Groote waren boeken. De tentoonstelling laat belangrijke handschriften zien uit de omgeving van de moderne devotie.

Het Rijksmuseum Het Catharijneconvent in Utrecht organiseert onder de titel *Geert Groote en de Moderne Devotie* een tentoonstelling over de theoloog en over de geestelijke beleving die na zijn dood ontstond. Er wordt een beeld gegeven van de geschiedenis en de levenssfeer van de moderne devotie, voor een belangrijk deel aan de hand van middeleeuwse schilderijen en beelden en door middel van een groot aan-

tal fraai geïllustreerde handschriften. Ook kan men zien hoe geloofsleven, literatuur en beeldende kunst zeer nauw met elkaar verbonden zijn.

Tenslotte zal in het Volkenkundig Museum in Nijmegen de tentoonstelling *Moderne Devotie: figuren en facetten* te zien zijn, met het doel enkele aspecten en personen van het laat-middeleeuwse religieuze leven te belichten. In de vorm van capita selecta wordt aandacht besteed aan het tijdsbeeld van de 14e en 15e eeuw, leven en werken van Geert Groote, de lekenbeweging, de kloosterbeweging en de invloed en naderking van de Moderne devotie. Het te exposeren materiaal bestaat uit schilderijen, prenten, beelden, foto's en vooral uit middeleeuwse handschriften en oude drukwerken, afkomstig zowel uit binnen- als buitenland.

De tentoonstelling zal worden begeleid door een omvangrijke, geïllustreerde catalogus. Bij de tentoonstellingen in Deventer en Utrecht zal eveneens een begeleidende bundel worden gepubliceerd, waarin de verschillende onderdelen nader worden uitgediept.

Atheneumbibliotheek, Klooster 12, Deventer.

17 augustus t/m 30 oktober 1984, maandag en woensdag 13-17 uur, dinsdag 10-21 uur, donderdag 13-21 uur, vrijdag 10-17 uur, zaterdag en zondag gesloten.

Stedelijke Museum 'De Waag', Brink 56, Deventer.

17 augustus t/m 30 oktober 1984, dinsdag t/m zaterdag 10-12.30 en 14-17 uur, zon- en feestdagen 14-17 uur, maandag gesloten.

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht.

14 april t/m 24 juni 1984, dinsdag t/m vrijdag 10-17 uur, zaterdag, zon- en feestdagen 11-17 uur, maandag gesloten.

Nijmeegs Volkenkundig Museum, Thomas van Aquinostraat 1, Nijmegen.

17 september - medio november 1984, maandag t/m vrijdag 9-17 uur, zaterdag 9-13 uur, zondag gesloten.

CORNELIS SPRINGER
(1817-1891)

Meer dan 130 schilderijen, aquarellen, tekeningen, foto's en nog niet eerder geëxposeerde schetsboekjes van Cornelis Springer zijn bijeengebracht in een tentoonstelling die op verscheidene plaatsen in ons land is te zien. Aanleiding hiertoe is het verschijnen van een monografie over deze schilder bij Uitgeverij Tableau, samengesteld door W. Laanstra, H. C. de Bruyn en J. H. A. Ringeling.

Evenals sommige andere Nederlandse landschapsschilders en vertolkers van het stadsschoon, voelde Cornelis Springer zich aangetrokken tot de romantiek. Deze beweging legde de nadruk op het gevoel en de verbeelding. Hun kleuren waren doorgaans warm van toon, licht- en donkercontrasten kregen veel aandacht. Toch bleven de Nederlandse romantici zich hoofdzakelijk richten op de grote meesters uit de 17e eeuw. Springers kwaliteiten lagen op het gebied van het stadsgezicht. Hij had een uitgesproken voorkeur voor historische gebouwen: raadhuisen, kerken en patriciërswohnungen. De kennis van het bouwkundig tekenen en het perspectief, geleerd van zijn broer die architect was, kwam hem daarbij goed van pas.

Cornelis Springer ondervond in zijn tijd veel waardering. Daarin stond hij vrijwel op gelijke hoogte met de 'koning van het landschap' B. C. Koekoek en de uitblikker in het genre van het wintergezicht Andreas Schelfhout. Springers virtuoos gecomponeerde stadsportretten vonden gretig aftrek.

Cornelis Springer, op 25 mei 1817 te Amsterdam geboren, leerde vooral schilderen van Kaspar Karsen, bekend om zijn stadsgezichten. Onder invloed van zijn leermeester ging Springer dezelfde kant op. In de jaren veertig schilderde hij minutieuze, tot in de kleinste details uitgewerkte stadsgezichten: min

of meer gefantaseerd met indrukwekkende bouwwerken. In de jaren vijftig ging hij zich toeleggen op het uitbeelden van de zichtbare werkelijkheid. Toch kon hij het niet nalaten soms veranderingen aan te brengen in het bestaande beeld en het fraaier uit te werken. Door de tegenstellingen tussen licht en donker te verhevelen bereikte hij een opvallend en kleurrijk effect.

De tentoonstelling is nog te zien: Dordrechts Museum, Museumstraat 40, Dordrecht. 15 april t/m 27 mei 1984, dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 13-17 uur, maandag gesloten.

Rijksmuseum Twentse, Lasondersingel 129, Enschede. 9 juni t/m 22 juli 1984, dinsdag t/m zaterdag 10-13 uur en 14-17 uur, zon- en feestdagen 14-17 uur, maandag gesloten.

DIVERSEN

BESCHERMING VAN HISTORISCHE BUITENPLAATSSEN

Op voorstel van de Monumentenraad heeft de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur besloten een vijftal historische buitenplaatsen onder de voorlopige bescherming van de Monumentenwet te brengen.

Onder een buitenplaats wordt verstaan: een landhuis met bijgebouwen en toebehoren, gelegen in een formele aanleg of in een landschappelijk park. Met de bescherming wordt beoogd de buitenplaats *als geheel* te beschermen, zowel de aanleg als de overige onroerende objecten die hiervan deel uitmaken en van cultuur-historische betekenis zijn, zoals bruggen, tuinpriëlen en -muren, beelden en eenvoudige getimmerten. Historische parken, tuinen en buitenplaatsen zijn in Nederland nog niet eerder op deze wijze onder bescherming van de Monumentenwet gebracht. Gezien de bedreigingen waar aan vele buitenplaatsen blootstaan, te

weten verwaarlozing, met name door achterstallig onderhoud, voornamelijk als gevolg van de zeer hoge financiële lasten, kan de bescherming een bijdrage voor het voortbestaan leveren. Daarnaast kan ook het ontwerpen van beheersplannen voor de instandhouding c.q. het herstel een positief effect hebben. Het vijftal beschermde buitenplaatsen betreft:

De Fraeylemaborg te Slochteren, een der weinig overgebleven Groninger borgen met een oorspronkelijk formele tuinaanleg uit het einde van de 17e eeuw, die sinds 1816 is veranderd in een aanleg in landschapsstijl. Het park is altijd het aanzienlijkste van de provincie geweest en ook als enige in redelijk gave toestand overgebleven met als dramatisch hoogtepunt een 10 meter hoge heuvel naast een waterpartij.

Het Huis Vosbergen te Heerde, een van de best bewaarde omgrachte edelmanswoningen uit de 16e eeuw, met een barokke aanleg bestaande uit een stramien van (rechte) lanen, die nauwelijks onderhevig is geweest aan de in de 18e eeuw opgekomen landschapsstijl.

Het Huys ten Donck te Slikkerveer, een 18e-eeuws buiten (op de plaats van een vroeg-17e-eeuws huis) in een nog traditioneel stuk polderlandschap, te midden van het aan industrie en verstedelijking ten offer gevallen landschap. Het huis is omgeven in een opmerkelijk vroeg vanaf 1765 aangelegd park in landschapsstijl. Het park werd ± 50 jaar geleden door de bekende tuinarchitect Leonard Springer hersteld en aangepast.

Het Huis te Manpad te Heemstede, een buitenplaats daterend uit de 17e eeuw met een pas omstreeks 1814 gewijzigde aanleg in landschapsstijl, echter op zeer terughoudende wijze, zodat het hoofdstamien bewaard is gebleven van de in de 18e eeuw tot stand gekomen aanleg in laat-barokke trant. De buitenplaats behoort tot een der best bewaarde in de

groep van de bescheiden Kennemer buitens.

Het Kasteel Duivenvoorde te Voorschoten, het in kern middeleeuwse, maar tussen 1631 en 1717 geheel verbouwde slot, omgeven door één der weinige in hoofdtrekken goed bewaarde parken in Zuid-Holland, waarvan de huidige aanleg omstreeks 1840-1845 tot stand is gekomen en die dan ook de rustige vormen vertoont van de rijpere landschapsstijl.

De komende jaren zal de Monumentenraad nog enige tientallen buitenplaatsen voor bescherming voordragen. De voorbereiding van de voorstellen komen tot stand door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg met medewerking van derden, o.a. Staatsbosbeheer en de Dienst van het Kadaster en Openbare Registers (KADOR).

KRUISBASILIEK IN DELFT EN KLEIN-SEMINARIE ST.-MICHIELSGESTEL BESCHERMD

De neogotische kruisbasiliek aan de Burgwal in Delft is thans definitief op de Monumentenlijst geplaatst (artikel 9). De basiliek is in de jaren 1877-1882 gebouwd naar een ontwerp van E. J. Margry.

Ook het voormalig hoofdgebouw van het Klein-Seminarie 'Beekvliet' in St. Michielsgestel – een ontwerp uit 1905 van de Bossche architect W. Th. van Aalst – is op de Monumentenlijst geplaatst. Het gebouw is een gaaf en, qua architectuur, representatief voorbeeld van de (rooms-katholieke) school-, internaat- en kloostergebouwen rond 1900. De Duitse bezetters hebben het gebouw in de periode van 14 mei 1942 tot 6 september 1944 als kamp voor Nederlandse gijzelaars gebruikt.